

9. Ocena partycypacji w konsultacjach społecznych zrealizowanych w ramach projektu CONCISE

Agnieszka Kretek-Kamińska

<https://doi.org/10.18778/8220-552-7.10>

Streszczenie

Bezpośrednią i oczywistą konsekwencją przemian zachodzących w celach i zadaniach stawianych wiedzy naukowej są przemiany sposobów jej wytwarzania. Rosnące znaczenie praktycznych aspektów nauki skutkuje między innymi zwiększaniem zakresu uczestnictwa w procesach badawczych jej potencjalnych odbiorców. W założeniu ma ono na celu wygenerowanie możliwie pełnych i adekwatnych interpretacji badanych kwestii, uwzględniających ich zakorzenienie w lokalnych kontekstach i umożliwiających zaprojektowanie trafnych w odniesieniu do tych kontekstów działań. Jednocześnie ma ono stanowić podstawę legitymizacji dla wdrożenia opracowanych projektów, pełniąc zarazem funkcje edukacyjne i emancypacyjne wobec ich uczestników. Realizacja tych założeń w konkretnym procesie badawczym wiąże się z opracowaniem i zastosowaniem odpowiednich metod pozyskiwania i analizy danych oraz ze stałym i refleksyjnym monitorowaniem jego przebiegu, uwzględniającym punkty widzenia wszystkich jego uczestników.

W rozdziale zaprezentowano wyniki badań ewaluacyjnych dotyczących oceny przebiegu konsultacji społecznych na temat zdobywania i percepcji wiedzy naukowej, zrealizowanych w ramach projektu CONCISE. Przedmiotem szczególnego zainteresowania uczyniono kwestię partycypacji uczestników, poddając ocenie poziom realizacji zasad dyskusji grupowej, poziom zainteresowania tematyką konsultacji oraz zaangażowania

w dyskusję. Dodatkowo zbadano opinie na temat sposobu organizacji spotkania i adekwatności zastosowanej formuły konsultacji do zasięgania opinii dotyczących sposobów komunikowania wiedzy naukowej.

Słowa kluczowe partycypacja, konsultacje społeczne, wiedza naukowa, badania ewaluacyjne

9.1. Wprowadzenie

Zachodzącym w ostatnim półwieczu przeobrażeniom systemów demokratycznych, wspieranym refleksją teoretyczną diagnozującą niedostatki demokracji przedstawicielskiej i odpowiadającymi na nie licznymi koncepcjami koncentrującymi się na włączaniu obywateli w procesy podejmowania decyzji (Dryzek, 2002; Sroka, 2009; Held, 2010; Krzewińska, 2016) towarzyszą także znaczące przeobrażenia w innych sferach życia społecznego. W szczególności dotyczą one relacji władza – obywatele, stosunków między reprezentantami różnych zbiorowości i grup społecznych oraz wytwarzania wiedzy.

W sferze naukowej obserwować można – analogiczne do odnotowywanych w odniesieniu do praktyki politycznej – przemiany zmierzające w kierunku wiązania procesów wytwarzania wiedzy z partycypacją i praktyką społeczną. Wiązanie to przebiega przy tym w co najmniej kilku wymiarach. Przede wszystkim zmienia się status samej wiedzy naukowej nie tylko jako jedynego prawomocnego, ale także jako uprzywilejowanego sposobu opisu świata – na rzecz akceptacji równoważności różnych typów opisu. Co więcej, przyznaje się, że deskrypcje uwzględniające zakorzenienie ich wytwórców w opisywanym kontekście podnoszą ich wartość i znaczenie z perspektywy ewentualnych aktywności i przedsięwzięć, które miałyby być realizowane na podstawie tego opisu. W związku z tym podejmowane są rozmaite działania zmierzające do zapewnienia członkom społeczeństw nienależącym do społeczności akademickiej udziału w tworzeniu wiedzy naukowej, aby uczynić ją nie tylko bardziej adekwatną, ale i użyteczniejszą.

Pojawiają się liczne inicjatywy – zarówno o zasięgu lokalnym, jak i międzynarodowym – łączące w sobie cele naukowe i polityczne, kładące nacisk na zaangażowanie możliwie szerokich grup interesariuszy w procesy koprodukcji wiedzy, wytwarzanej na potrzeby diagnozy i analizy rozmaitych problemów, a także kształtowania polityk publicznych przeciwdziałających lub łagodzących skutki tych problemów. Wszystkie te procesy związane są z przekonaniem, że angażowanie interesariuszy zmniejsza sceptycyzm wobec wyników badań, zwiększając tym samym prawdopodobieństwo, że wiedza naukowa będzie realnie oddziaływała na rzeczywistość, do której się odnosi (Argyris, Putnam, McLain Smith, 1995; People's Knowledge Editorial Collective, 2016; van der Hel, 2016; Esguerra, Beck, Lidskog, 2017).

Idea współtworzenia wiedzy naukowej przy aktywnym udziale jej potencjalnych odbiorców przekłada się na rozwój rozmaitych koncepcji badań zaangażowanych, partycypacyjnych, uczestniczących, interwencyjnych czy badań w działaniu (Jasanoff, 2003; Kindon, Pain, Kesby, 2007; Lengwiler, 2008; Kemmis, Mc Taggart, 2009; Dudkiewicz, 2011; Greenwood, 2012; Kafel, 2016). Kładą one:

[...] nacisk na *aktywne zaangażowanie uczestników*, na ich upodmiotowienie i uwłaszczenie w procesie badawczym, a także dowartościowanie lokalnej wiedzy i doświadczeń w generowaniu teoretycznych interpretacji rzeczywistości społecznej. Założenie to siłą rzeczy zmienia relacje między badaczem i badanymi (odzwierciedlone również w stosowanym nazewnictwie: badacz staje się tutaj raczej *facylitorem* procesów badawczych i działań albo badaczem-uczestnikiem, a badani – uczestnikami, współbadaczami) oraz dynamikę relacji władzy w procesie badawczym. [...] Społeczność badana nie jest tylko dostarczycielem danych, które badacz wywołuje za pomocą metod badawczych, ale współbadaczem i beneficjentem wygenerowanej wiedzy i rozwiązań (Brzozowska-Brywczyńska, 2019: 94).

Zarówno rozwój badań uczestniczących, jak i praktyka polityczna skupiona na partycypacji sprzyjają wytworzeniu specyficznych technik pozyskiwania opinii od uczestników życia społecznego, skoncentrowanych na dialogu i kolektywnym wypracowywaniu rozwiązań kwestii i problemów ich dotyczących. Warto tu wspomnieć przede wszystkim o różnych technikach opartych na deliberacji (zob. Krzewińska, 2016), rozmaitych technikach pracy warsztatowej, partycypacyjnym mapowaniu, spacerach badawczych itp. Warto także zaznaczyć, że o partycypacyjnym charakterze procesu badawczego nie przesądza zastosowana technika pozyskiwania informacji, ale sposób i zakres włączenia w niego różnych grup interesariuszy oraz sposób ustalenia, a następnie przestrzegania zasad współpracy między nimi.

Podobnie jest w przypadku wdrażania rozwiązań wynikających z koncepcji teoretycznych demokracji partycypacyjnej czy deliberatywnej do praktyki politycznej. Sam fakt zobligowania decydentów do przeprowadzenia konsultacji nie gwarantuje obywatelom możliwości realnego uczestnictwa nie tylko w decydowaniu o przebiegu lub rozwiązaniu istotnych dla nich problemów czy kwestii, ale nawet w wymianie poglądów i opinii na ich temat. Stąd też wdrażaniu rozmaitych metod włączania obywateli w procesy decyzyjne towarzyszą także próby wypracowania metod pozwalających badać przebieg i efektywność tych wdrożeń, między innymi z perspektywy wpływu na decyzje publiczne, przebiegu dyskusji: jakości komunikacji, jakości deliberacji i wychwycenia momentów zwrotnych, formujących przebieg dyskusji oraz spójności procesów rozumowania (zob. np. Cappella, Price, Nir, 2002; Steenbergen i in., 2003; Hino, Imai, Chiba, 2015; Sprain, Black, 2017; Mączka i in., 2020).

Jednym z pierwszych i najbardziej znanych – a jednocześnie obejmujących znaczną część wspomnianych wcześniej obszarów analizy – narzędzi skonstruowanych w celu analizowania jakości przedsięwzięć deliberacyjnych jest tzw. Indeks Jakości Dyskursu (*Discourse Quality Index* – DQI).

Został on opracowany przez grupę badaczy zatrudnionych na wydziałach nauk politycznych amerykańskich i szwajcarskich uczelni: Marco R. Steenbergena, Andre Bachtigera, Markusa Spöndliego i Jürga Steinera (2003). Jako podstawę jego opracowania przyjęli oni teorię działania komunikacyjnego Jürgena Habermasa, przede wszystkim zaś jego koncepcję dyskursu (zob. m.in. Habermas, 1999; 2000; 2002; 2007). Wyprowadzili z niej podstawowe zasady dyskursu, przywoływane także przez innych autorów, takie jak: otwartość na uczestnictwo wszystkich zainteresowanych dyskutowaną kwestią i umożliwienie im wyrażenia swoich postaw, pragnień i potrzeb – także tych związanych z regułami samej dyskusji – w sposób wolny od jakiegokolwiek przymusu; argumentatywny charakter dyskusji, ukierunkowanie na innych, wyzwajające poczucie empatii i solidarności, pozwalające wziąć pod uwagę „dobro wspólne” – dobro innych i całej społeczności; szacunek uczestników do siebie nawzajem jako osób i jako przedstawicieli określonych grup społecznych oraz do prezentowanych poglądów i argumentów; szczerość i dążenie do konsensusu (Steenbergen i in., 2003: 25–26, zob. też np. Cohen, 1989; Dryzek 2002; Sroka, 2009; 2018; Krzewińska, 2016; Chambers, 2018). Następnie zoperacjonalizowali je w postaci siedmiu wymiarów (kategorii kodowych) składających się na wspomniany wyżej Indeks Jakości Dyskursu, rezygnując z operacjonalizacji postulatu uczciwości ze względu na niemożność dokonania obserwacji pozwalającej na ocenę wypowiedzi ze względu na to kryterium. W strukturze indeksu ulokowali zatem: swobodne uczestnictwo, oceniane z perspektywy możliwości wyrażenia własnego zdania bez doświadczania przeszkód ze strony innych uczestników; poziom uzasadnienia formułowanych tez – liczbę i kompletność przywoływanych argumentów; treść uzasadnienia, jego odniesienie do określonego typu interesów – grupowych bądź uwzględniających dobro wspólne; szacunek: dla grup zaangażowanych w problem poddany dyskusji, dla potrzeb i roszczeń innych uczestników, dla kontrargumentów – sposób ich wartościowania i skłonność do ich uznania, a także skłonność do konsensusu (Steenbergen i in., 2003: 28–30). Dla każdego ze wskazanych komponentów autorzy zaproponowali dwu- lub kilkupunktowe skale ocen, wskazując, jaka wartość punktowa powinna zostać przypisana do konkretnego zachowania (lub jego braku). Przedstawili także przykład zastosowania proponowanego indeksu w badaniu empirycznym oraz jego interpretacji.

Przytoczone powyżej zasady modelowej debaty deliberatywnej (Wesołowska, 2013), których przykładową operacjonalizację stanowi przywołany zestaw wskaźników, były także inspiracją do skonstruowania narzędzia badawczego służącego ocenie partycypacji w konsultacjach społecznych zrealizowanych w ramach projektu CONCISE.

Nie zastosowano tu wprowadzić narzędzia analogicznego do zaprezentowanego indeksu, pozwalającego w jednoznaczny sposób zmierzyć poziom partycypacji poszczególnych uczestników dyskusji, przeprowadzono jednak badania ewaluacyjne, które pozwoliły spojrzeć na różne aspekty konsultacji i ocenić zachowanie ich uczestników zarówno z perspektywy osób biorących udział w spotkaniu, jak i facylitatorów, dbających o właściwy przebieg dyskusji.

Po zakończeniu każdej rundy facylitatorzy wypełniali krótkie ankiety, w których odnotowywali uwagi na temat przeprowadzonej dyskusji, oceniali zainteresowanie uczestników konsultacjami, ich zaangażowanie w rozmowę, poziom przestrzegania zasad dyskusji grupowej oraz charakter wypracowanych wyników, wynikający z uwzględnienia tych zasad, a także przydatność wyników dla organizatorów konsultacji.

Po zakończeniu konsultacji zarówno facylitatorzy, jak i uczestnicy wypełnili nieco dłuższą ankietę, w której wyrazili swoje zdanie na temat organizacji całych konsultacji, ważności społecznej poruszanych tematów oraz adekwatności zastosowanej procedury pozyskiwania opinii do założonych celów. Facylitatorzy dodatkowo ocenili własne przygotowanie do prowadzenia tego typu spotkań, a uczestnicy dokonali oceny swojego zainteresowania poszczególnymi tematami i zaangażowania w dyskusję, a także przebiegu dyskusji w grupie, w której pracowali. Badanie uczestników miało charakter anonimowy, podawali oni tylko płeć i wiek, natomiast facylitatorzy wskazywali moderowany temat, pełnioną funkcję i numer stolika, przy którym pracowali, co pozwalało na ich identyfikację.

9.2. Ocena przebiegu konsultacji ze względu na poziom realizacji wybranych zasad dyskusji grupowej

Uczestnicy konsultacji zostali poproszeni o ocenę kilku wymiarów dyskusji grupowych, w których brali udział, wyróżnionych na podstawie przytoczonych wcześniej zasad efektywnej deliberacji. Były to: możliwość swobodnego i pełnego uczestnictwa wszystkich członków grupy w prowadzonej dyskusji, przekładającego się na równe możliwości wpływu na jej przebieg, szacunek dla innych osób, wyrażanych przez nie poglądów i argumentów; dążenie do porozumienia oraz trzymanie się tematu. W części ewaluacyjnej nie badano opinii uczestników na temat jakości argumentacji stosowanej przez ich interlokutorów, ze względu na trudność dokonania takiej oceny, wynikającą z osobistego zaangażowania w dyskusję, ale wypowiedzi badanych poddano analizie jakościowej, której rezultaty zostały zaprezentowane w osobnej publikacji.

Prezentując wyniki przeprowadzonych badań ewaluacyjnych, już na początku należy podkreślić, że uczestnicy w zdecydowanej większości pozytywnie ocenili zachowanie innych osób, z którymi mieli okazję dyskutować w grupie, biorąc pod uwagę wszystkie analizowane kryteria.

Aż 94% badanych stwierdziło, że wszyscy biorący udział w spotkaniu odnosili się do siebie z szacunkiem. Pozostałe 6% ankietowanych przypisało takie zachowanie większości uczestników konsultacji. Jednocześnie 95% badanych nie dostrzegło żadnych zachowań, które mogłyby świadczyć o niechęci lub złośliwości któregoś z uczestników wobec innych osób. Jedna osoba uznała,

że niechętni i złośliwi wobec innych byli nieliczni dyskutujący, również jedna, że zachowywali się w ten sposób niektórzy spośród nich. Trzy osoby zaznaczyły w kwestionariuszu ewaluacyjnym, że niechęć i złośliwość wobec innych charakteryzowała wszystkich uczestników konsultacji, ale w świetle odpowiedzi na pozostałe pytania wydaje się, że były to raczej błędy w zaznaczeniu odpowiedzi niż rzeczywiste oceny przypisane uczestnikom konsultacji¹.

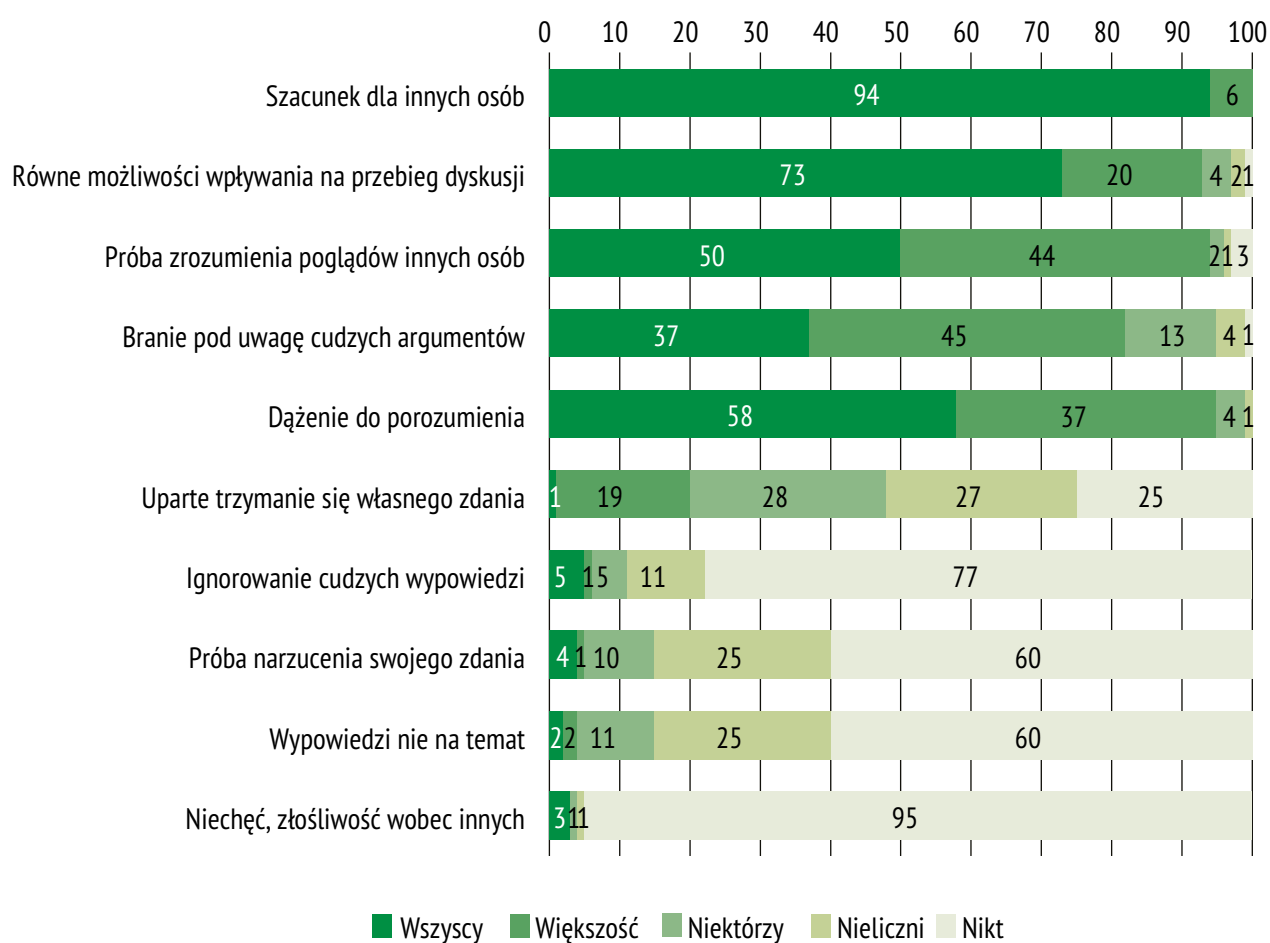
Niemal trzy czwarte ankietowanych (73% ogółu) uznało, że wszyscy uczestnicy mieli równe możliwości wpływania na przebieg dyskusji, a kolejne 20% badanych, że możliwości takie miała większość osób biorących udział w konsultacjach. Według czworga badanych równe możliwości oddziaływania na przebieg rozmowy toczącej się w ich grupie mieli niektórzy uczestnicy, według dwojga nieliczni, a według jednego w ogóle nie zapewniono uczestnikom takiej możliwości.

Zdaniem badanych zdecydowana większość uczestników nie ignorowała cudzych wypowiedzi, o czym świadczy fakt, że 77% ankietowanych nie zauważyło ani jednej osoby, która zachowywałaby się w sposób świadczący o lekceważeniu wypowiedzi pozostałych dyskutujących, a kolejne 11% badanych dostrzegło takie zachowania tylko u nielicznych członków swoich grup. Pięcioro uczestników zaznaczyło w ankiecie ewaluacyjnej, że niektóre osoby pracujące z nimi w grupie ignorowały cudze wypowiedzi, jedna osoba, że zachowanie takie dotyczyło większości uczestników konsultacji, natomiast pięć kolejnych, że charakteryzowało ono wszystkich uczestników. Podobnie jak miało to miejsce w przypadku wcześniejszych pytań, także tu oceny negatywne wydają się w większości wynikać z pomyłek badanych.

Według ankietowanych inni uczestnicy konsultacji na ogół nie próbowali narzucać im swojego zdania, chociaż część z nich nie była skłonna do zmiany swojej opinii i uparcie się jej trzymała. Ponad połowa badanych (60% ogółu) nie spotkała się z próbą narzucenia własnych poglądów ze strony żadnego z pozostałych uczestników dyskusji, a co czwarty (25% ogółu) zaobserwował takie zachowanie tylko u nielicznych dyskutujących. Co dziesiąty ankietowany ocenił, że w jego grupie niektóre osoby próbowały przeforsować swoje zdanie jako nadrzędne, jedna osoba dostrzegła takie próby u większości uczestników konsultacji, a cztery osoby przypisały taki zamiar wszystkim członkom swojej grupy. Z kolei z upartym trzymaniem się własnego zdania przez kogoś z uczestników konsultacji nie spotkał się tylko co czwarty ankietowany (25% ogółu), a nieco więcej niż co czwarty (27% ogółu) zaobserwował je u nielicznych członków grupy, w której się znalazł. Jeden z badanych przypisał takie zachowanie wszystkim, a niemal co piąty ankietowany (19% ogółu) większości uczestników konsultacji. Pozostali badani (28% ogółu) ocenili, że uparte trzymanie się własnego zdania charakteryzowało niektórych członków grup, w których dyskusji uczestniczyli.

1 Badani wskazywali, jaka część uczestników konsultacji spełnia dane kryterium, przy czym część kryteriów oceny była przedstawiona w postaci twierdzeń opisujących pożądany stan rzeczy, na przykład „uczestnicy odnosili się do siebie z szacunkiem”, część natomiast w postaci stwierdzeń opisujących sytuację niepożądaną, na przykład uczestnicy „starali się narzucić swoje zdanie”.

Wyniki badania ewaluacyjnego pokazały, że większość uczestników konsultacji starała się zrozumieć poglądy innych osób i wziąć pod uwagę prezentowane przez nie argumenty. Według połowy badanych wszyscy uczestnicy dyskusji starali się zrozumieć stanowiska pozostałych osób, a według kolejnych 44% badanych, takie nastawienie dotyczyło większości dyskutujących. Dwoje ankietowanych uznało, że próbę zrozumienia poglądów innych osób podjęli tylko niektórzy członkowie grupy, w której pracowali podczas spotkania, jeden, że podjęli ją nieliczni, a troje, że nie podjął jej nikt. Jeśli chodzi o kwestię uwzględniania argumentów przytaczanych przez uczestników konsultacji, 37% ankietowanych oceniło, że brali je pod uwagę wszyscy dyskutujący, a kolejne 45% badanych, że uwzględniała je większość biorących udział w spotkaniu. Według 13% uczestników konsultacji zwracanie uwagi na argumenty innych osób cechowało niektórych uczestników konsultacji, według czterech osób było właściwe tylko nielicznym, a według jednej osoby nikt nie brał pod uwagę cudzych argumentów (por. Wykres 9.1).

Wykres 9.1. Ocena przestrzegania zasad dyskusji dokonana przez uczestników konsultacji (w proc.)

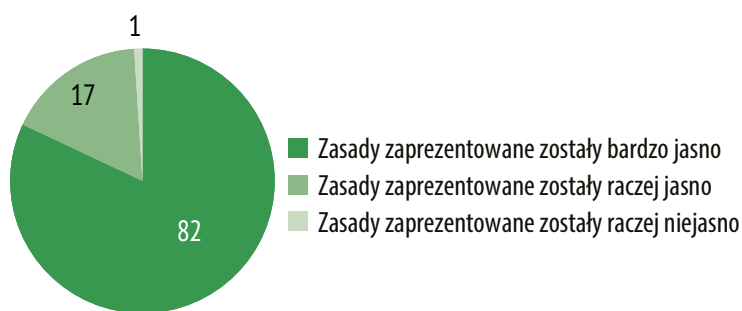
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Ponad połowa badanych (58% ogółu) zaznaczyła także w ankiecie ewaluacyjnej, że wszyscy uczestnicy konsultacji dążyli do porozumienia, a kolejne 37%, że dążenie takie charakteryzowało większość osób biorących udział w spotkaniu. Cztery osoby przypisały ten sam cel niektórym uczestnikom konsultacji, a jedna tylko nielicznym.

Zdaniem zdecydowanej większości ankietowanych osoby biorące udział w konsultacjach starały się mówić na temat. Ponad połowa badanych (60% ogółu) uznała, że żadnej z osób uczestniczącej w dyskusji nie przydarzyła się wypowiedź niezwiązana z zagadnieniami, których dotyczyła dyskusja, a co czwarty ankietowany (25% ogółu) ocenił, że wypowiedzi nie na temat były udziałem tylko nielicznych dyskutujących. Nieco więcej niż co dziesiąta osoba (11% badanych) spotkała się z wypowiedzią niezwiązaną z przedmiotem konsultacji ze strony niektórych członków swojej grupy, dwoje badanych usłyszało takie wypowiedzi od większości osób, również dwie od wszystkich osób, które uczestniczyły w rozmowie przy ich stole.

Podsumowując wyniki badania uczestników konsultacji dotyczące zachowania osób pracujących z nimi w grupach, należy stwierdzić, że największy problem stanowiła dla badanych rezygnacja z własnego zdania. Niemal połowa badanych (48% ogółu) wskazała bowiem, że w ich grupach było co najmniej kilka osób, które uparcie trzymały się swojego stanowiska. Jednakże należy podkreślić, że niemal wszystkie reguły, które zostały przedstawione jako obowiązująca rama dyskusji, były przestrzegane przez zdecydowaną większość osób biorących udział w projekcie.

W tym miejscu warto także zauważyć, że niemal wszyscy uczestnicy konsultacji uznali, że wspomniane powyżej zasady dyskusji zostały im przedstawione w sposób klarowny i niebudzący wątpliwości. Według 82% uczestników konsultacji zasady dyskusji zostały przedstawione bardzo jasno, a zdaniem kolejnych 17% badanych zaprezentowano je raczej jasno. W ocenie jednej osoby zasady obowiązujące podczas spotkania zostały przedstawione raczej niejasno (por. [Wykres 9.2](#)).

Wykres 9.2. Ocena klarowności prezentacji zasad konsultacji (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Podobne wnioski można wyciągnąć także na podstawie wyników badania facylitatorów. Według wszystkich ankietowanych z tej grupy większość osób biorących udział w dyskusji w każdej z rund odnosiła się do siebie z szacunkiem. Wszyscy facylitatorzy uznali także, że większość

uczestników miała równe możliwości wpływania na przebieg dyskusji w pierwszej rundzie, a niemal wszyscy (21–22 osoby w zależności od rundy), że analogiczna sytuacja miała miejsce także w kolejnych trzech rundach.

Co drugi z facylitatorów uznał także, że żaden z uczestników w ich grupie nie próbował narzucić innym swojego zdania. Dwoje prowadzących zauważyło, że swoje stanowisko próbowali narzucić innym nieliczni członkowie grup, w których prowadzili dyskusję, a czworo facylitatorów, że próby takie podejmowali niektórzy członkowie grup, z którymi pracowali.

Okolo trzech czwartych badanych (od dziewiętnościorga w dwóch pierwszych rundach do szesnściorga z dwudziestu czterech osób w rundzie czwartej) oceniło, że uczestnicy prowadzonej przez nich dyskusji w większości próbowali zrozumieć poglądy innych osób. Należy jednak zauważyć, że jeden z facylitatorów w rundzie drugiej i czwartej oraz troje facylitatorów w rundzie trzeciej zasygnalizowało, że w ich grupach respektowali tę zasadę tylko nieliczni uczestnicy.

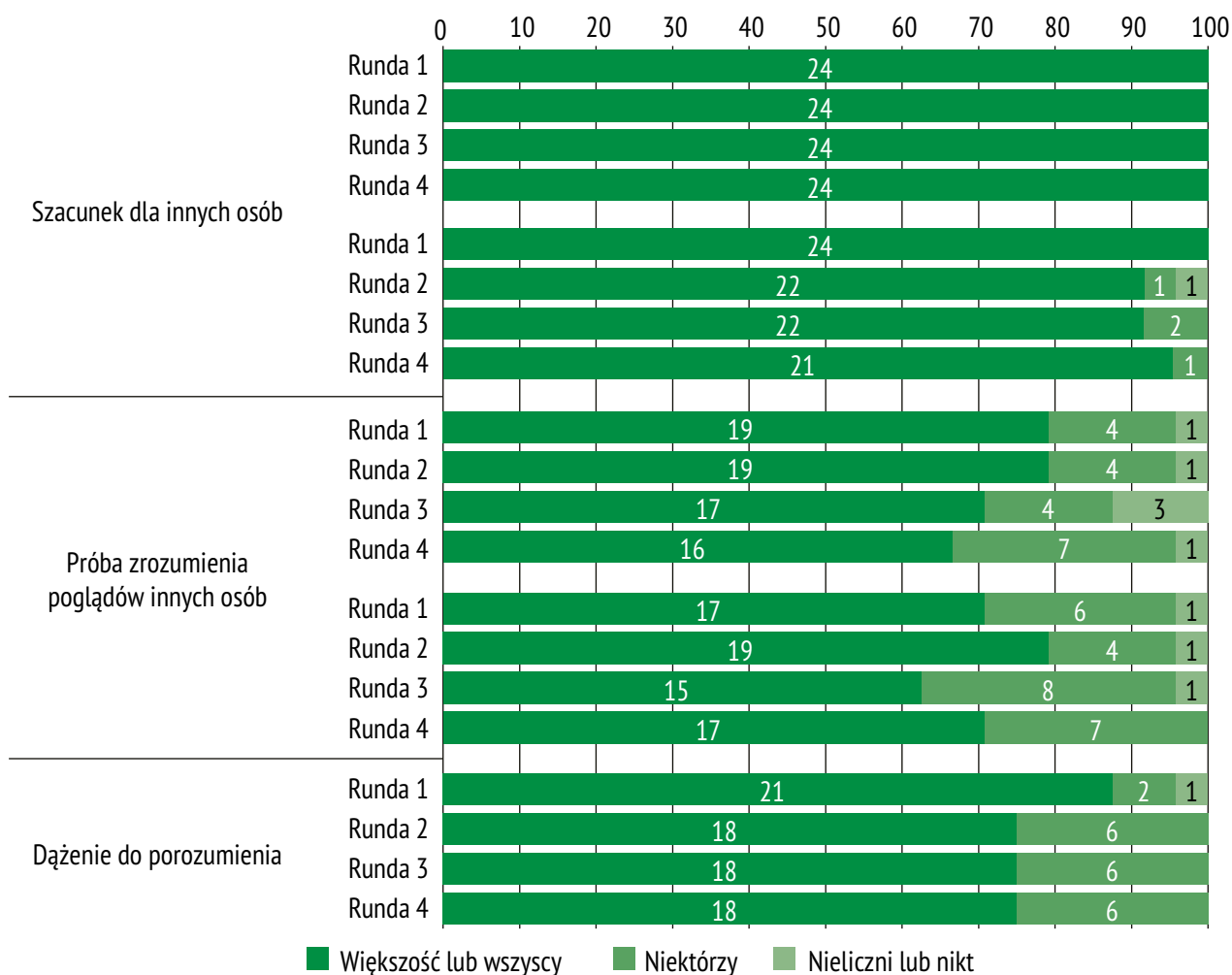
Podobnie oceniona została przez badanych skłonność uczestników do brania pod uwagę cudzych argumentów. U większości osób dyskutujących w każdej z rund zaobserwowało ją od piętnściorga do dziewiętnściorga facylitatorów. W trzech pierwszych rundach pojawiły się też pojedyncze grupy, w których zdaniem facylitatorów zaledwie nieliczni uczestnicy dyskusji brali pod uwagę argumenty swoich rozmówców.

Według trzech czwartych badanych w przypadku rund od drugiej do czwartej i aż dwudziestu jeden z dwudziestu czterech badanych osób w przypadku rundy pierwszej większość uczestników dążyła do wypracowania wspólnego stanowiska. Tylko w jednej z grup w rundzie pierwszej postawa taka dotyczyła zaledwie nielicznych członków grupy (por. [Wykres 9.3](#)).

Jeśli chodzi o łamanie zasad dyskusji grupowej i negatywne zachowania uczestników wobec członków swoich grup, to w ocenie facylitatorów zdarzały się one rzadko.

Wszyscy badani wskazali, że wśród uczestników dyskusji w trzech pierwszych rundach tylko sporadycznie pojawiały się zachowania lub wypowiedzi mogące świadczyć o ich niechęci lub złośliwości wobec innych. Jeden facylitator zauważył taką cechę u niektórych członków grupy, z którą pracował w rundzie czwartej.

Stosunkowo rzadkie były także przypadki ignorowania przez uczestników cudzych wypowiedzi oraz wtrącania wypowiedzi niezwiązanych z tematem dyskusji. Pierwsze z wymienionych zachowań w zasadzie nie występowało w rundzie pierwszej, a w kolejnych rundach zostało zaobserwowane u niektórych członków grup tylko przez nielicznych facylitatorów (dwoje w rundzie trzeciej, troje w rundzie drugiej i czworo w rundzie czwartej). Wypowiedzi nie na temat zdarzały się nieco większej liczbie uczestników. W rundach drugiej i czwartej u niektórych uczestników odnotowali je wprawdzie tylko pojedynczy facylitatorzy, jednak w dwóch pozostałych rundach sytuację taką zauważyło już po pięciorgo badanych. Dodatkowo jeden z facylitatorów ocenił, że w jego grupie w rundzie trzeciej niemal wszystkim uczestnikom zdarzało się mówić nie na temat.

Wykres 9.3. Ocena przestrzegania zasad dyskusji dokonana przez facylitatorów – cz. 1 (n = 24)

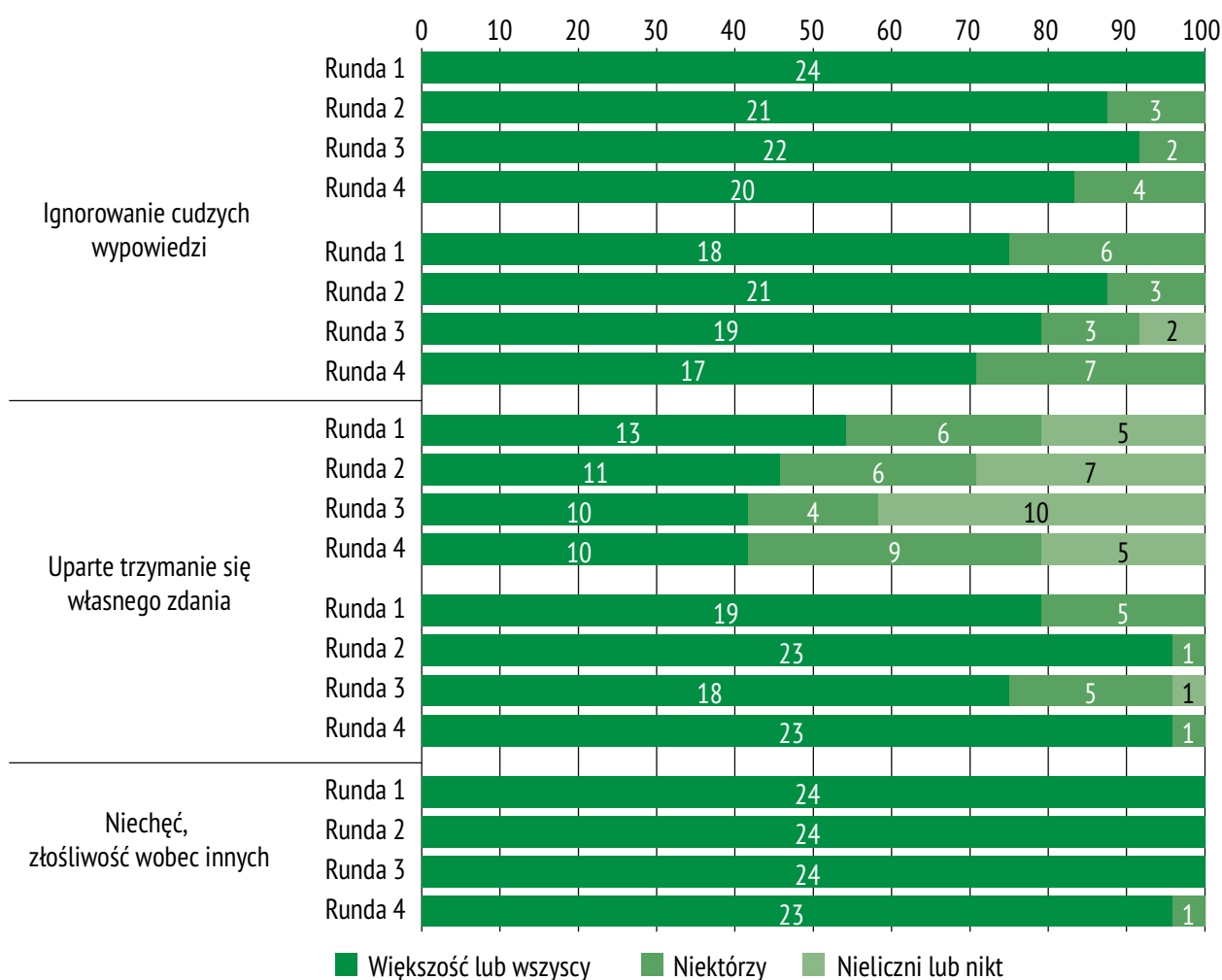
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Nieco częściej badani zauważali próby narzucenia przez niektórych uczestników swojego zdania innym diskutującym. Takie sytuacje odnotowało sześciu facylitatorów w pierwszej rundzie, trzech w drugiej i trzeciej oraz siedmiu w czwartej rundzie. Dodatkowo dwoje badanych zauważyło, że w ich grupach w rundzie drugiej próby przeforsowania własnego stanowiska pojawiły się w przypadku większości uczestników dyskusji.

W świetle tych rezultatów nie budzi zdziwienia fakt, że – podobnie jak odnotowali to sami uczestnicy – także w opiniach facylitatorów jako najczęściej występujący problem pojawiła się niechęć diskutujących do zmiany poglądów. W każdej z rund co najmniej kilkoro ankieterowanych wskazało, że większość osób pracujących w prowadzonych przez nich grupach uparcie trzymała się swojego zdania. Najwięcej takich spostrzeżeń, bo aż w przypadku dziesięciu facylitatorów, pojawiło się przy ocenie pracy w rundzie trzeciej, najmniej, bo w przypadku pięciorga badanych, przy ocenie dyskusji prowadzonych w rundach pierwszej i czwartej (por. Wykres 9.4). Warto dodać,

że oceny te pojawiły się u różnych facylitatorów i w podobnych proporcjach przy wszystkich tematach. Zaobserwowana skłonność do trzymania się własnego stanowiska nie była zatem związana z przedmiotem dyskusji ani też nie wynikała ze specyfiki którejś z grup lub sposobu oceniań przez danego facylitatora.

Zaprezentowane wyniki pozwalają na sformułowanie konkluzji, że poziom realizacji przyjętych reguł dyskusji grupowej był wysoki. Badani w zdecydowanej większości przyswoili przedstawione zasady i starali się je stosować w praktyce. W zdecydowanej większości odnosili się do siebie z szacunkiem, słuchali wypowiedzi swoich rozmówców i starali się zrozumieć ich poglądy oraz brać pod uwagę prezentowane przez nich argumenty, co przełożyło się na poczucie równego wpływu wszystkich uczestników na przebieg dyskusji. Większość z nich, niezależnie od poruszanego tematu, starała się trzymać głównego wątku i dążyła do porozumienia. Stosunkowo rzadko zdarzały się próby narzucenia innym swojego zdania, choć u niektórych uczestników pojawiła się skłonność do upartego obstawania przy swoich poglądach (por. Wykres 9.4).

Wykres 9.4. Ocena przestrzegania zasad dyskusji dokonana przez facylitatorów – cz. 2 (n = 24)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Na zakończenie rozważań dotyczących zasad dyskusji i poziomu ich akceptacji warto jeszcze odnieść się do uwag na ten temat sformułowanych przez facylitatorów. Wskazali oni bowiem kilka elementów, które znacząco ułatwiły pracę w grupach i pozytywnie wpłynęły na przebieg dyskusji, a co za tym idzie – które warto mieć na uwadze, projektując tego typu przedsięwzięcia.

Wśród czynników usprawniających przebieg dyskusji grupowej znalazły się:

- » dbałość o równość uczestników i ich opinii, szacunek dla innych osób i prezentowanych przez nie różnorodnych stanowisk, zagwarantowany poprzez wprowadzone reguły rozmowy i aktywizowanie do dyskusji wszystkich uczestników;
- » stworzenie atmosfery sprzyjającej otwartości i swobodnemu wypowiadaniu się uczestników;
- » ustrukturyzowany charakter dyskusji, praca według opracowanego scenariusza dyskusji z pytaniami pomocniczymi i materiałami przygotowanymi dla poszczególnych rund;
- » wypowiadanie się pojedynczo, w niektórych grupach wspierane wprowadzeniem zasady wypowiadania się w kolejności zgodnej z ruchem wskazówek zegara;
- » zbliżone profile społeczno-demograficzne uczestników poszczególnych grup, wpływające na płynność dyskusji;
- » wykorzystywanie niektórych technik prowadzenia dyskusji, wspomagających wypowiedzi uczestników, takich jak na przykład parafrazowanie, podsumowywanie;
- » stworzenie warunków umożliwiających skupienie się na przedmiocie dyskusji (np. zadbanie o wygodę badanych, ale także wyłączenie telefonów przez uczestników);
- » obecność facylitatora wspierającego i monitorującego przebieg dyskusji.

9.3. Zainteresowanie uczestników konsultacji poruszonymi zagadnieniami oraz ich zaangażowanie w dyskusję

Większość uczestników konsultacji oceniła swój poziom zainteresowania tematami poruszonymi w ich trakcie jako co najmniej wysoki. Stosunkowo największym zainteresowaniem ankietowanych cieszyła się tematyka zmian klimatycznych, uzyskując średnią ocenę w wysokości 4,5 punktu w skali pięciopunktowej, zastosowanej do oceny poziomu zainteresowania poszczególnymi zagadnieniami oraz zaangażowania uczestników w dyskusję. W przypadku pozostałych tematów uzyskano średnie oceny poziomu zainteresowania w wysokości odpowiednio: szczepionki – 4,3 punktu, GMO – 4,2 punktu i medycyna alternatywna – 4 punkty.

Zgodnie z przedstawioną kolejnością, odzwierciedlającą średni poziom zainteresowania uczestników konsultacji poszczególnymi tematami, najwięcej ocen maksymalnych pojawiło się w przypadku tematyki zmian klimatycznych. Na 5 punktów oceniło swoje zainteresowanie tym zagadnieniem ponad 60% badanych. Co czwarty z nich (26% ogółu) ocenił je na 4 punkty, a 9% na 3 punkty. Dwie osoby oceniły swoje zainteresowanie omawianą kwestią jako bardzo małe, wskazując 1 punkt jako odzwierciedlający poziom ich zainteresowania tematyką zmian klimatycznych.

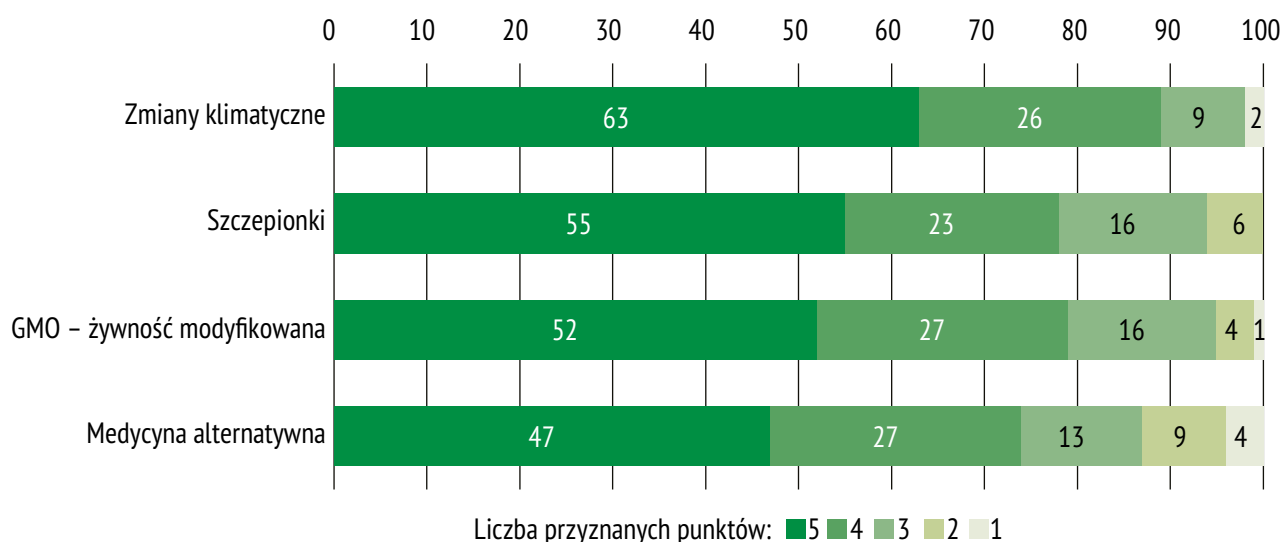
Także tematyka szczepień i szczepionek cieszyła się dużym zainteresowaniem badanych. Niemal 80% uczestników konsultacji wskazało dwie najwyższe oceny jako opisujące ich zaciekawienie tym zagadnieniem, przy czym 55% ankietowanych oceniło je na 5 punktów, a 23% ankietowanych na 4 punkty. Kolejne 16% uczestników konsultacji określiło swoje zainteresowanie omawianym tematem jako umiarkowane, oceniając je na 3 punkty, a sześć osób jako małe, wskazując tylko 2 punkty.

Wysoki poziom zainteresowania tematyką żywności genetycznie modyfikowanej cechował 79% badanych, przy czym 52% oceniło je na 5 punktów, a 27% na 4 punkty. Podobnie jak w przypadku zainteresowania tematyką szczepionek także kwestia żywności genetycznie modyfikowanej cieszyła się umiarkowanym zainteresowaniem ze strony 16% badanych, a pięć osób ankietowanych oceniło swoje zainteresowanie tą tematyką jako małe lub bardzo małe (wskazując 1 lub 2 punkty).

Ostatni z poruszonych w ramach konsultacji tematów, czyli medycyna alternatywna, okazał się dla uczestników stosunkowo mniej interesujący niż pozostałe. Mniej niż połowa badanych (47% ogółu) oceniła swoje zainteresowanie tym zagadnieniem jako bardzo duże (wybierając 5 punktów), a kolejne 27% ankietowanych oceniło je jako duże (4 punkty). Cztero uczestników konsultacji zadeklarowało, że ich zainteresowanie kwestią medycyny alternatywnej jest bardzo małe (1 punkt), a dziewięć osób oceniło je jako małe (2 punkty). Pozostałe 13% badanych oceniło swoje zainteresowanie omawianym tematem jako umiarkowane (por. [Wykres 9.5](#)).

Warto w tym miejscu zauważyć, że poziom zainteresowania tematami różnił się w poszczególnych kategoriach badanych wyróżnionych ze względu na wiek oraz – w mniejszym stopniu – w przypadku kobiet i mężczyzn. Nie były to różnice znaczące, szczególnie zważywszy na fakt, że liczebności poszczególnych kategorii były niewielkie i dość istotnie zróżnicowane, niemniej jednak takie niewielkie, ale zauważalne odmienności nie pojawiały się w przypadku żadnej innej z opisywanych wcześniej kwestii. Nie zaobserwowano ich ani w przypadku oceny organizacji i warunków konsultacji, ani też w przypadku oceny współpracy w grupach.

Pierwszą konstatacją, która nasuwa się po analizie poziomu zainteresowania tematami poruszanymi podczas konsultacji, jest ta, że niezależnie od omawianej kwestii, było ono wyższe w grupach skupiających osoby starsze. W przypadku osób najmłodszych, również niezależnie od zagadnienia, deklarowany poziom zainteresowania tematyką konsultacji był wyraźnie niższy niż w pozostałych kategoriach wiekowych.

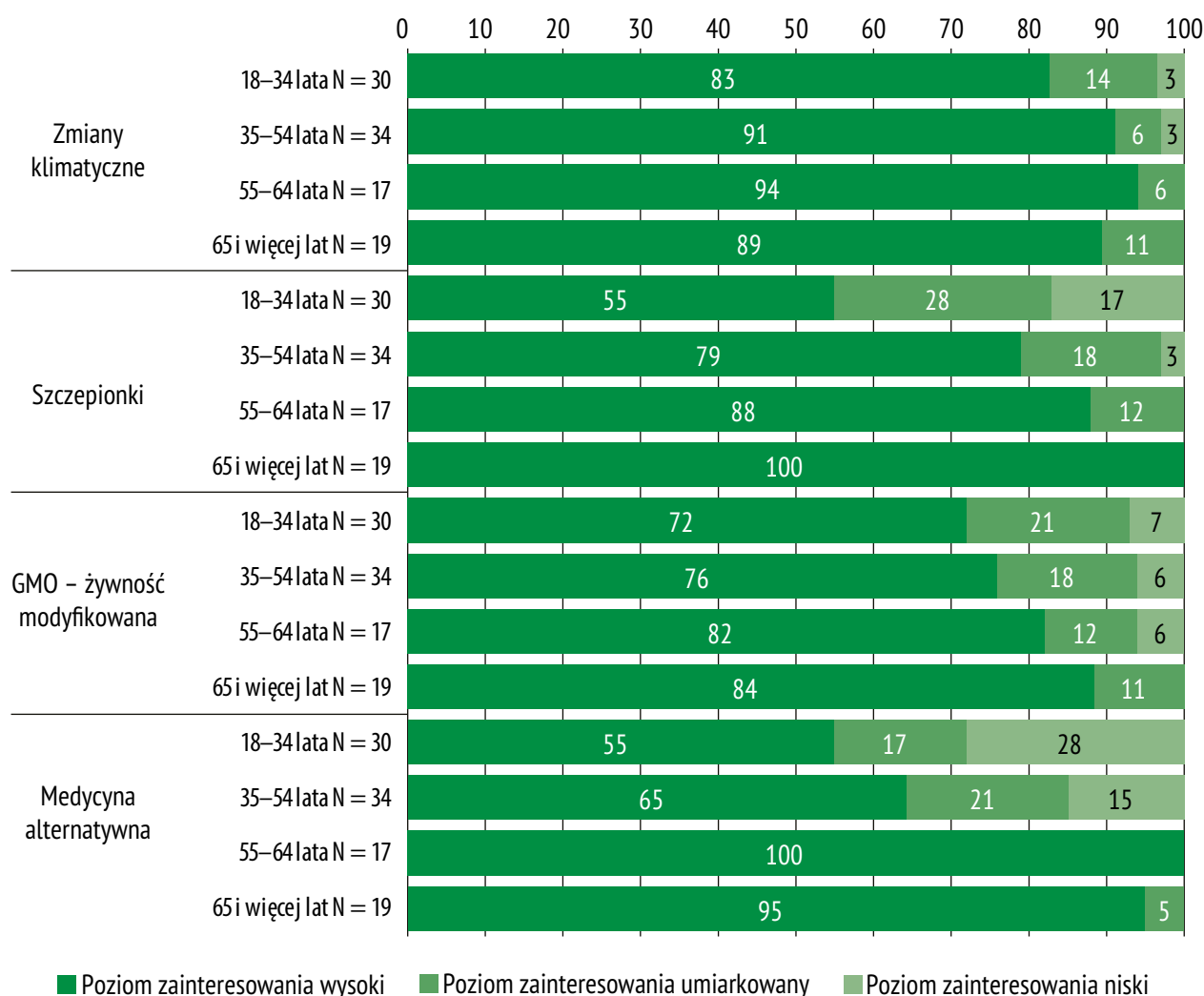
Wykres 9.5. Ocena poziomu zainteresowania tematyką poruszaną w kolejnych rundach dyskusji, dokonana przez uczestników konsultacji (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Największe rozbieżności między najmłodszymi i najstarszymi uczestnikami pojawiły się w ocenie problematyki szczepień oraz medycyny alternatywnej. Różnice między odsetkami badanych z obu grup deklarujących bardzo wysokie zainteresowanie tymi kwestiami wynosiły aż 45 punktów procentowych w przypadku pierwszego z wymienionych tematów oraz 40 punktów procentowych w przypadku drugiego. Jednocześnie w grupie najmłodszych uczestników (osób, które nie ukończyły 35. roku życia) był stosunkowo duży odsetek osób deklarujących, że ich zainteresowanie tymi kwestiami jest niskie (17% tej kategorii w przypadku szczepionek i 28% w przypadku medycyny alternatywnej), podczas gdy w grupach skupiających osoby w wieku 55 i więcej lat nie było ani jednej osoby, która podzielałaby taką ocenę (por. Wykres 9.6).

Najmniejsze rozbieżności pomiędzy grupami wiekowymi występowały w ocenach poziomu zainteresowania tematyką zmian klimatycznych. Było to zagadnienie bardzo interesujące dla zdecydowanej większości badanych, niezależnie od ich wieku, przy czym dwie młodsze grupy wiekowe lokowały je na pierwszej pozycji w hierarchii swoich zainteresowań, w dwóch starszych „wyprzedzała je” medycyna alternatywna, a w grupie najstarszej także tematyka szczepień.

Z kolei lokowana wysoko w hierarchii zainteresowań dwóch starszych grup medycyna alternatywna znalazła się na ostatniej pozycji wśród tematów interesujących młodszych uczestników (por. Wykres 9.6).

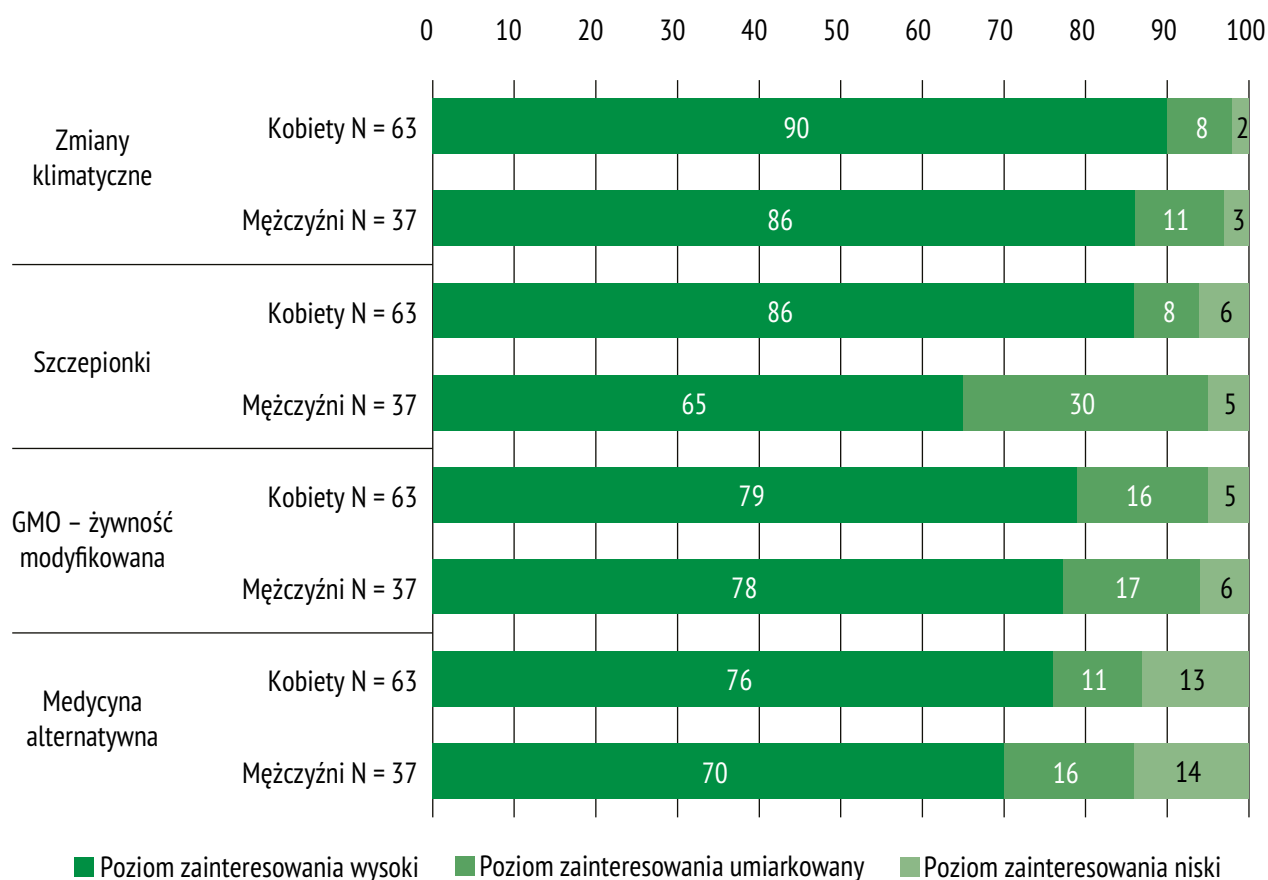
Wykres 9.6. Ocena poziomu zainteresowania tematyką poruszaną w kolejnych rundach dyskusji, dokonana przez uczestników konsultacji z uwzględnieniem kategorii wieku (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Zaprezentowany układ deklaracji badanych nie wydaje się zaskakujący. Osoby starsze zmagają się zazwyczaj z różnymi dolegliwościami, na które poszukują remedium. Z kolei osoby młode koncentrują się na kwestiach, które oddziałują bezpośrednio na ich życie i które będą miały decydujące znaczenie dla ich przyszłości.

Jeśli chodzi o płeć, to największa różnica między kobietami i mężczyznami pojawiła się w przypadku zainteresowania tematyką szczepionek. Znacząco większy odsetek badanych kobiet niż mężczyzn zadeklarował, że jest to zagadnienie, którym bardzo się interesuje. Różnica między kobietami i mężczyznami wyniosła tu 21 punktów procentowych. Jednym z czynników, które mogą sprzyjać większemu zainteresowaniu kobiet tą tematyką, jest ich większe zaangażowanie w opiekę nad dziećmi, a co za tym idzie – także w ich szczepienia.

W przypadku pozostałych tematów poziom zainteresowania deklarowany przez przedstawicieli obu płci był niemal identyczny (por. [Wykres 9.7](#)).

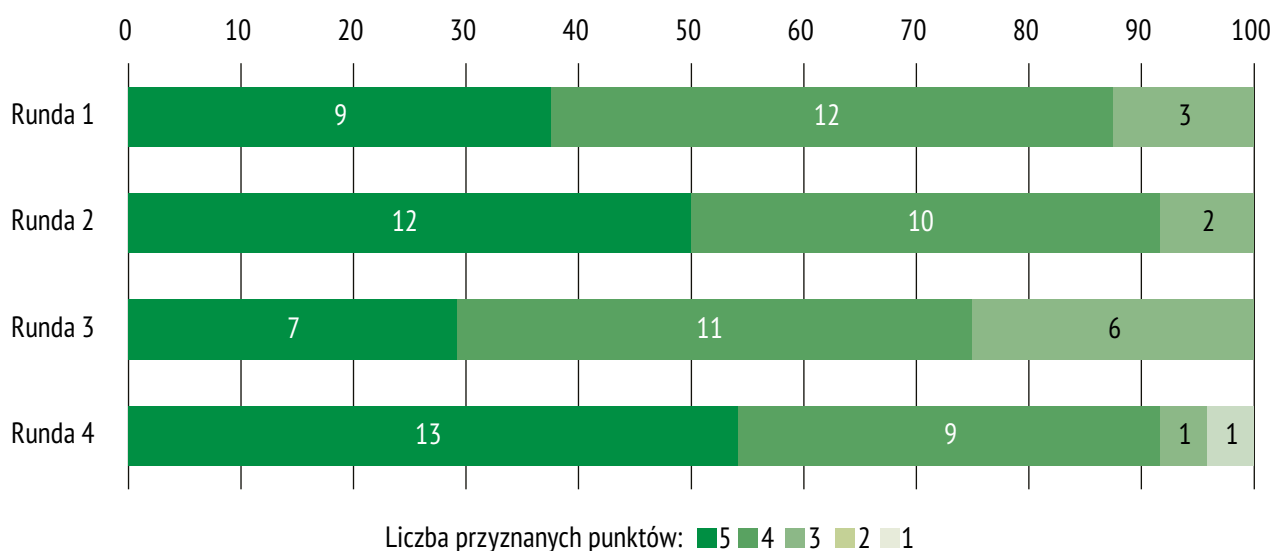

Wykres 9.7. Ocena poziomu zainteresowania tematyką poruszaną w kolejnych rundach dyskusji, dokonana przez uczestników konsultacji z uwzględnieniem płci (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Poziom zainteresowania uczestników konsultacjami w poszczególnych rundach oceniali także facylitatorzy. Nie odnosili się oni jednak w swoich opiniach do poszczególnych tematów poruszanych w ramach spotkania, a analiza wyników pokazała, że przedmiot dyskusji nie spowodował znaczącego zróżnicowania ich ocen (por. [Wykres 9.8](#)).

Zdecydowana większość facylitatorów (dziesięć z dwunastu osób) oceniła zainteresowanie uczestników konsultacjami jako co najmniej duże, z czego połowa jako bardzo duże, przyznając w skali 1–5 (gdzie 1 oznacza bardzo małe zainteresowanie, a 5 bardzo duże zainteresowanie) odpowiednio: pięć osób po 5 punktów i pięć osób po 4 punkty.

Wykres 9.8. Poziom zainteresowania uczestników konsultacjami w poszczególnych rundach – ocena facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Wprawdzie tematyka dyskusji nie wpłynęła na oceny poziomu zainteresowania uczestników konsultacjami sformułowane przez facylitatorów, jednak wydaje się, że poziom zainteresowania poszczególnymi tematami deklarowany przez samych uczestników konsultacji znalazł swoje odzwierciedlenie w ich opiniach dotyczących ważności społecznej każdego z podejmowanych zagadnień.

Najwyższą średnią ocenę w tym wymiarze uzyskała tematyka zmian klimatycznych (4,8 punktu). Następną ze względu na wartość średniej oceny była tematyka szczepionek (4,7 punktu), a dalej tematyka żywności genetycznie modyfikowanej (4,4 punktu) i na końcu tematyka medycyny alternatywnej (4,2 punktu).

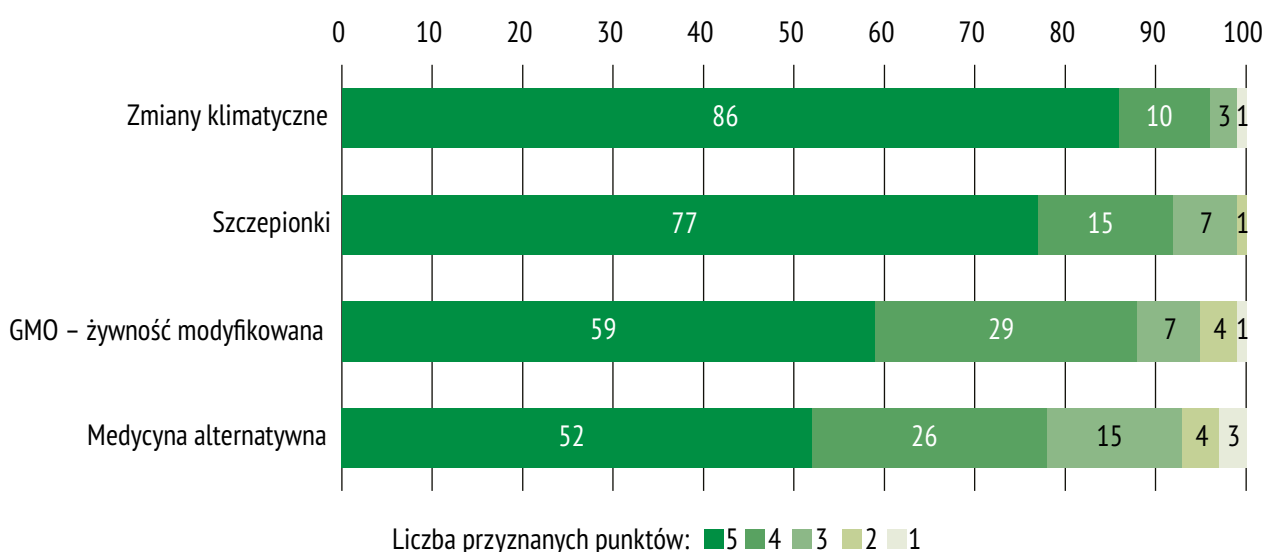
Zdecydowana większość ankietowanych (86% ogółu) oceniła społeczną ważność kwestii zmian klimatycznych jako bardzo wysoką (wskazując 5 punktów), a kolejne 10% oceniło ją jako raczej wysoką (4 punkty w skali od 1 do 5). Trzy osoby uznały, że istotność zagadnienia zmian klimatycznych dla społeczeństwa jest umiarkowana (3 punkty), a jedna osoba, że problematyka ta w ogóle nie jest ważna społecznie.

Tematyka szczepionek została uznana za bardzo ważną społecznie przez 77% badanych (wskazujących 5 punktów). Za raczej ważną (4 punkty) uznało ją 15% ankietowanych, a za umiarkowanie ważną (3 punkty) kolejnych 7% ankietowanych. Jedna osoba oceniła społeczne znaczenie tej tematyki jako małe, wybierając 2 punkty w zaproponowanej skali.

Problematyka żywności genetycznie modyfikowanej została oceniona jako bardzo ważna społecznie przez 59% uczestników konsultacji (przyznających 5 punktów), a jako raczej ważna przez 29% ankietowanych (oceniających jej znaczenie na 4 punkty). Jedna osoba uznała, że kwestia

ta w ogóle nie jest ważna społecznie (1 punkt), a cztery osoby, że jest ona mało ważna (2 punkty). Pozostałe 7% badanych oceniło ważność omawianej kwestii jako umiarkowaną (oceniając ją na 3 punkty).

Nieco ponad połowa ankietowanych (52% ogółu) uznała za bardzo ważną społecznie również tematykę medycyny alternatywnej (oceniając jej znaczenie na 5 punktów). Nieco więcej niż co czwarty badany (26% ogółu) uznał ją za raczej ważną (4 punkty), a 15% badanych za umiarkowanie ważną (oceniając na 3 punkty). Czterech ankietowanych przyznało zagadnieniu medycyny alternatywnej tylko 2 punkty, oceniając je jako mało ważne społecznie, a trzy osoby uznały je za w ogóle nieważne dla społeczeństwa (wskazując jako ocenę 1 punkt) (por. Wykres 9.9).

Wykres 9.9. Ocena ważności społecznej tematów poruszanych w kolejnych rundach dyskusji, dokonana przez uczestników konsultacji (w proc.)

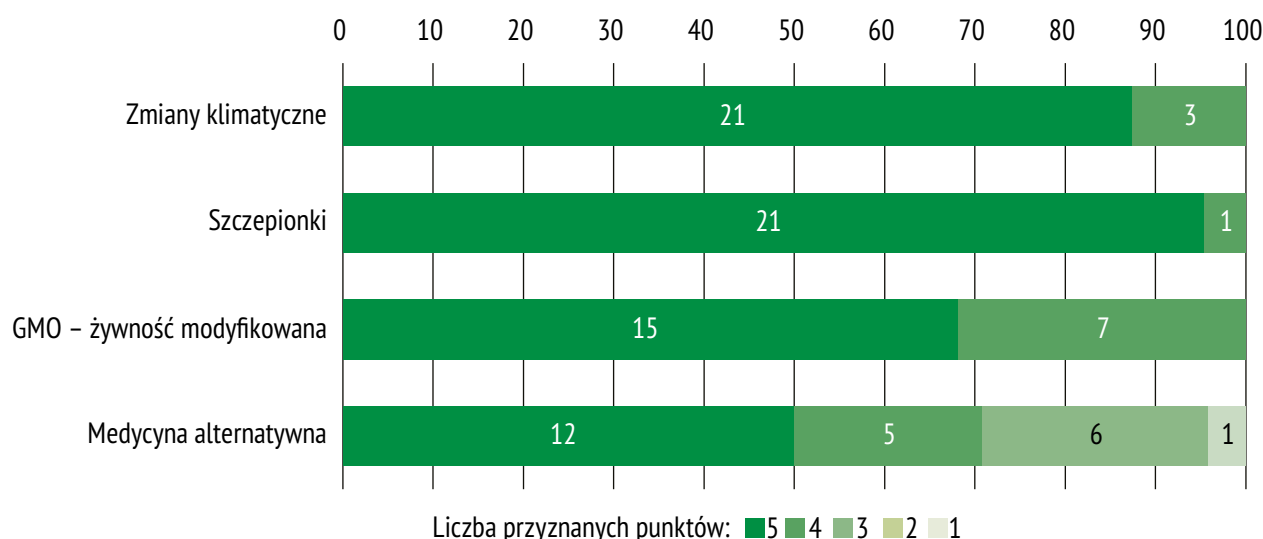
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Podobny układ ocen pojawił się w przypadku facylitatorów. Zdecydowana większość z nich (dwadzieścia jeden z dwudziestu czterech osób) uznała za bardzo ważne zagadnienia zmian klimatycznych i szczepionek, a pozostali badani, którzy wypełnili ankietę ewaluacyjną², wskazali je jako ważne.

Kolejny z omawianych tematów – problematyka żywności modyfikowanej genetycznie – został oceniony jako bardzo ważny przez piętnaścioro facylitatorów i jako ważny przez pozostałych. Stosunkowo najniżej z punktu widzenia ważności społecznej oceniono tematykę medycyny alternatywnej. Za bardzo ważną społecznie uznała ją połowa facylitatorów. Kolejnych pięcioro ankietowanych oceniło jej znaczenie społeczne jako wysokie, następnych sześcioro jako średnie, a jedna osoba jako niskie (por. Wykres 9.10).

² Dwoje facylitatorów nie oceniło ważności tematyki szczepionek i żywności modyfikowanej genetycznie.

Przekonanie o ważności tematu i zainteresowanie nim przełożyły się na zaangażowanie uczestników w dyskusję, która go dotyczyła. Zostało ono ocenione najwyżej w rundach poświęconych zmianom klimatycznym i szczepionkom. W obu przypadkach ponad 90% uczestników konsultacji uznało je za bardzo wysokie (ponad 70% ogółu badanych) lub wysokie (co piąty badany w przypadku szczepionek i co szósty w przypadku zmian klimatycznych). Tylko troje badanych oceniło zaangażowanie uczestników w dyskusję na temat zmian klimatycznych jako niskie (przysługając 2 punkty). W przypadku dyskusji na temat szczepionek analogiczna ocena pojawiła się tylko u dwójga badanych (por. Wykres 9.11).

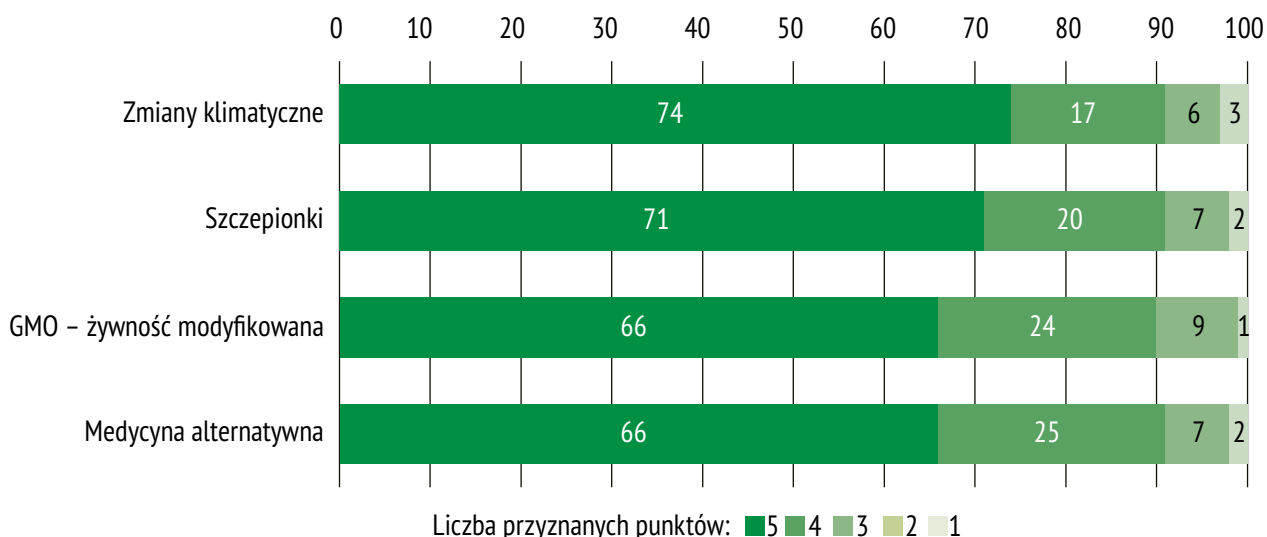

Wykres 9.10. Ocena ważności społecznej tematów poruszanych w kolejnych rundach dyskusji, dokonana przez facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Zaangażowanie uczestników w części konsultacji dotyczącej żywności modyfikowanej oraz medycyny alternatywnej zostało ocenione jako bardzo wysokie przez dwie trzecie badanych. Co czwarty ocenił je jako wysokie. Tylko jedna osoba uznała, że zaangażowanie uczestników w dyskusję na temat żywności modyfikowanej było niskie. Ocenę taką w przypadku zagadnienia medycyny alternatywnej wyraziło dwoje ankietowanych (por. Wykres 9.11).

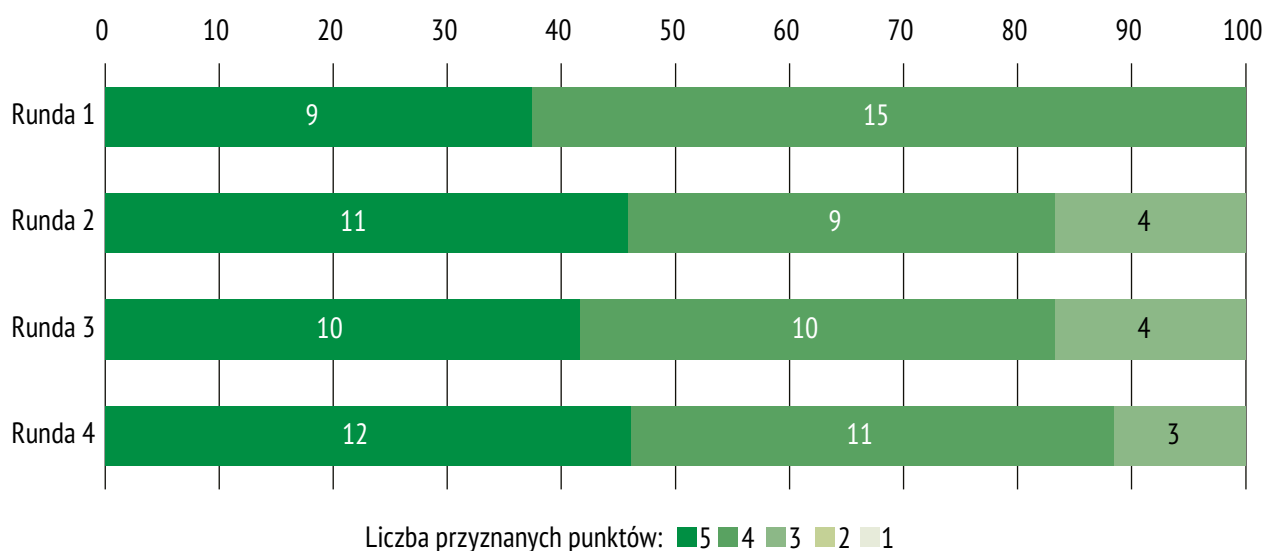
Podobnie jak miało to miejsce w przypadku oceny zainteresowania uczestników konsultacjami w poszczególnych rundach, także facylitatorzy oceniali ich zaangażowanie w kolejne dyskusje. Również tu nie odnosili się oni do poszczególnych tematów poruszanych w ramach spotkania, a z ich ocen wynika, że zaangażowanie uczestników było duże przez cały czas trwania konsultacji. Średnie oceny dla poszczególnych rund wyniosły od 4,3 punktu (rundy 2 i 3) poprzez 4,4 punktu (runda 1) do 4,7 punktu (runda 4).

Wykres 9.11. Poziom zaangażowania uczestników dyskusji w konsultacje dotyczące poszczególnych tematów – ocena uczestników konsultacji (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

W pierwszej rundzie dziewięciu facylitatorów oceniło zaangażowanie uczestników jako bardzo duże, a piętnastu jako duże. W rundzie drugiej i trzeciej po czterech, a w rundzie czwartej trzech facylitatorów uznało zaangażowanie uczestników za średnie. Pozostali ocenili je jako wysokie lub bardzo wysokie (por. Wykres 9.12).

Wykres 9.12. Poziom zaangażowania uczestników w konsultacje w poszczególnych rundach – ocena facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Podsumowując kwestię zainteresowania uczestników konsultacji poruszonymi zagadnieniami, a także przypisywane im znaczenie społeczne oraz ich zaangażowanie w dyskusję podczas spotkania konsultacyjnego, należy podkreślić, że wszystkie te aspekty uzyskały bardzo wysokie oceny zarówno ze strony uczestników, jak i facylitatorów. Badani w zdecydowanej większości byli zainteresowani tematyką konsultacji, uznawali ją za bardzo istotną społecznie, a co za tym idzie – chętnie angażowali się w dyskusje dotyczące każdego z zagadnień.

9.4. Ocena adekwatności zastosowanej formuły konsultacji do zasięgania opinii na tematy związane ze sposobami komunikowania wiedzy dostarczanej przez naukowców

Pozytywne opinie dotyczące tematyki konsultacji oraz jakości prowadzonych dyskusji, wynikające z respektowania przyjętych reguł, znalazły swoje odbicie w końcowej ocenie konsultacji jako procedury pozyskiwania opinii na tematy związane ze sposobami komunikowania wiedzy dostarczanej przez naukowców.

Wszyscy uczestnicy konsultacji uznali, że takiego typu spotkania są właściwym sposobem badania poglądów dotyczących powyższych zagadnień. Niemal dwie trzecie badanych (63% ogółu) było przekonanych, że są one zdecydowanie właściwym sposobem zasięgania opinii w kwestiach komunikacji naukowej, a pozostali (37% ogółu) twierdzili, że jest to sposób raczej właściwy.

Ocenę tę potwierdza także wysoki poziom zadowolenia badanych z rezultatów dyskusji, tj. wygłoszonych opinii oraz zadań wykonanych przez grupę, w której pracowali podczas całego spotkania.

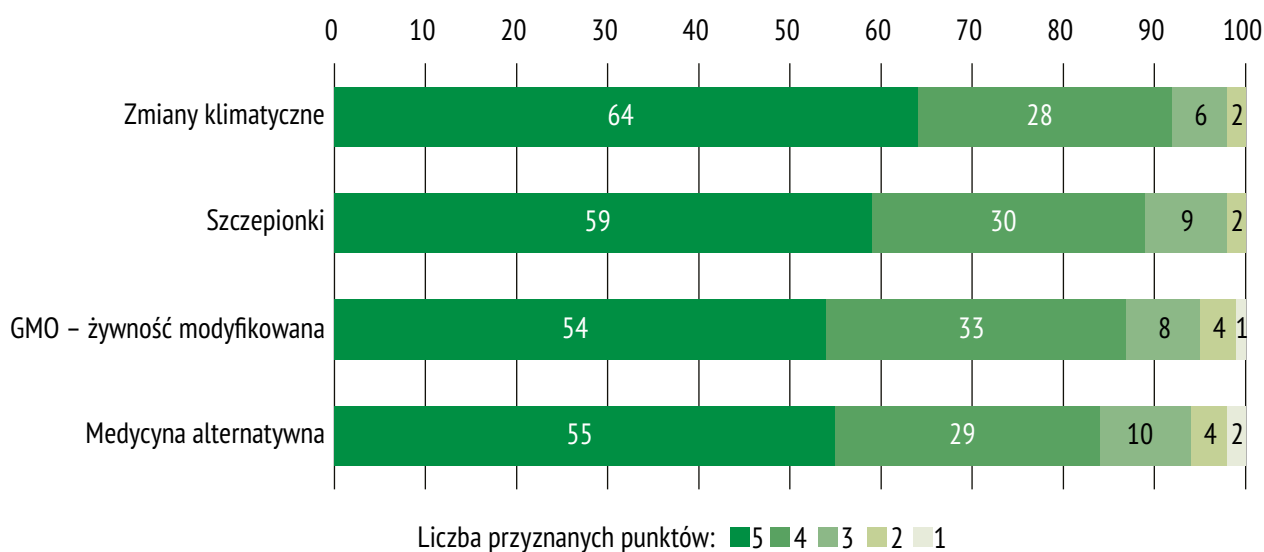
Oceniając swój poziom zadowolenia z opinii i zadań wykonanych przez grupę w rundzie poświęconej zmianom klimatycznym, 64% badanych wskazało maksymalną liczbę punktów, 28% badanych przyznało 4 punkty, 6% badanych 3 punkty i dwoje badanych po 2 punkty w skali od 1 do 5 punktów (gdzie 1 oznaczało niezadowolenie, a 5 bardzo wysoki poziom zadowolenia).

Poziom zadowolenia z rezultatów rundy poświęconej szczepionkom został oceniony jako wysoki lub bardzo wysoki przez niemal 90% badanych (59% oceniło go na 5 punktów, a 30% na 4 punkty), kolejne 9% badanych uznało swoje zadowolenie z wypracowanych rezultatów za przeciętne, a dwoje oceniło je jako niskie (2 punkty).

Zadowolenie z efektów rundy dotyczącej żywności genetycznie modyfikowanej 54% ankietowanych oceniło jako bardzo wysokie (5 punktów), co trzeci z ankietowanych jako wysokie (4 punkty), kolejne 8% wypełniających ankietę ewaluacyjną uznało swój poziom zadowolenia za średni (3 punkty). Cztery osoby wskazały niski poziom zadowolenia z wyników osiągniętych w rundzie poświęconej GMO (oceniając je na 2 punkty), jedna zadeklarowała brak zadowolenia (wskazując 1 punkt).

Ponad połowa badanych (55% ogółu) oceniła bardzo wysoko swój poziom zadowolenia z rezultatów, które przyniosła dyskusja w rundzie poświęconej medycynie alternatywnej, wskazując 5 punktów. Kolejne 29% ankietowanych oceniło swój poziom zadowolenia na 4 punkty, a następne 10% na 3 punkty. Cztery osoby zadeklarowały, że raczej nie są zadowolone z rezultatów omawianej rundy, wskazując 2 punkty, a dwie kolejne, że w ogóle nie są z nich zadowolone (1 punkt).

Omawiając zadowolenie badanych z wykonanych zadań, warto jednak zauważyć, że rezultaty uzyskane w rundach dotyczących tematów, które badani uznawali za najważniejsze i którymi najbardziej się interesowali, czyli w dyskusjach dotyczących zmian klimatycznych oraz szczepionek, przyniosły im więcej satysfakcji niż rezultaty osiągnięte w wyniku dwóch pozostałych dyskusji. Średnie oceny wyrażające zadowolenie badanych z rezultatów rund dotyczących zmian klimatycznych i szczepionek wyniosły po 4,5 punktu, natomiast średnie oceny wyrażające zadowolenie z efektów dwóch pozostałych rund po 4,3 punktu (por. Wykres 9.13).

Wykres 9.13. Poziom zadowolenia z wypracowanych rezultatów – ocena uczestników konsultacji (w proc.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

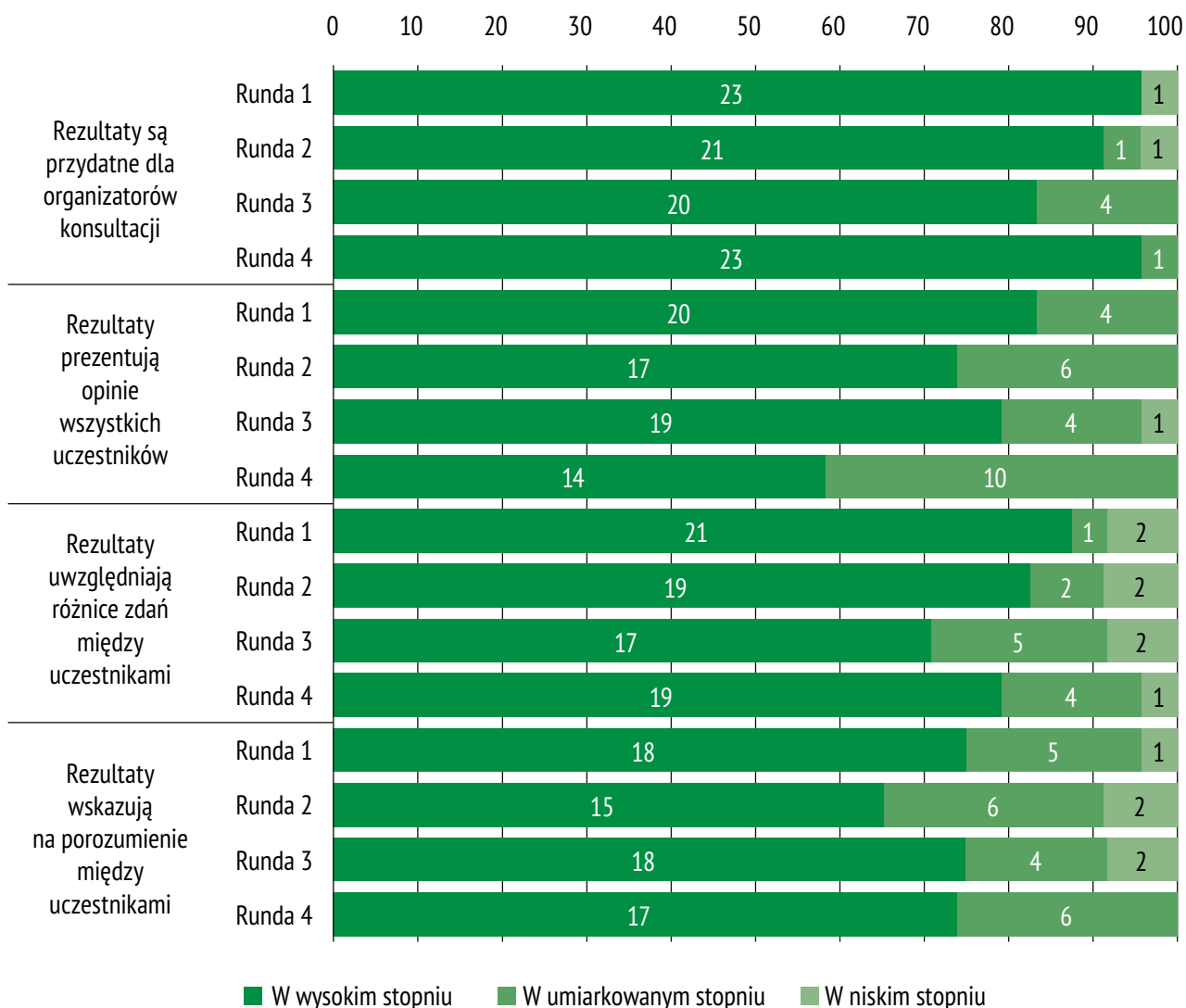
Należy też podkreślić, że część badanych wyraziła swoje zadowolenie z udziału w konsultacjach przeprowadzonych w formule serii dyskusji grupowych, zamieszczając w ankietach ewaluacyjnych dodatkowe komentarze.

Siedmioro badanych opisało konsultacje jako bardzo ciekawe doświadczenie, „otwierające głowę”, „otwierające oczy” na wiele zagadnień, umożliwiające zdobycie informacji o ważnych sprawach. Według pięciu osób na wyróżnienie zasłużyła sama formuła spotkania jako „ciekawym sposob wymiany poglądów i informacji”, umożliwiającym prowadzenie „dyskusji na żywo” i spotkanie z osobami spoza własnego kręgu społecznego. Sześć kolejnych osób oceniło konsultacje jako bardzo potrzebną inicjatywę, zasługującą na upowszechnienie i promocję.

Także według wszystkich facylitatorów spotkania konsultacyjne w zaproponowanej formie to właściwy sposób zasięgania opinii na tematy związane ze sposobami komunikowania wiedzy dostarczanej przez naukowców. Trzydziestu z nich uznało je za zdecydowanie właściwe, a jedenaścioro za raczej właściwe do realizacji tego typu celów.

Przedstawioną opinię uzasadnia także ocena rezultatów wypracowanych w poszczególnych rundach konsultacji. Zdecydowana większość facylitatorów uznała, że w wysokim stopniu będą one przydatne dla organizatorów, ponieważ prezentują opinie wszystkich uczestników, uwzględniając różnice zdań, ale też wskazując na porozumienie między nimi.

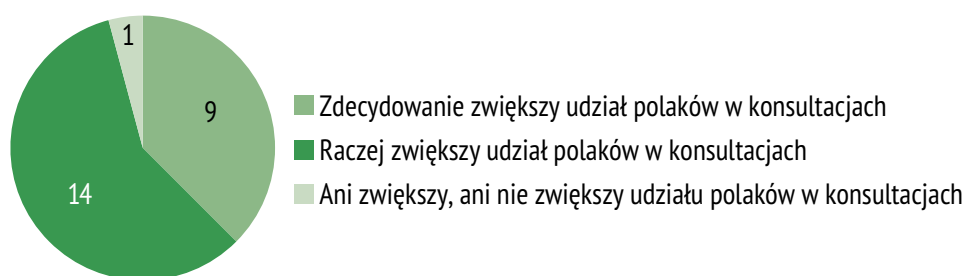
W przypadku każdego z wymienionych aspektów pojawiły się tylko pojedyncze oceny negatywne, wskazujące na niską przydatność rezultatów (ocena jednego facylitatora w pierwszej i jednego w drugiej rundzie), niski poziom odniesienia do opinii wszystkich uczestników (ocena jednego facylitatora w trzeciej rundzie), niski poziom uwzględnienia różnic zdań między uczestnikami (oceny dwóch facylitatorów w trzech pierwszych rundach i jednego w ostatniej) oraz słabe odzwierciedlenie porozumienia między uczestnikami (ocena jednego facylitatora w pierwszej oraz dwóch w drugiej i trzeciej rundzie). Jeden z badanych nie dokonał oceny drugiej rundy. Szczegółowe zestawienie oceny rezultatów wypracowanych podczas każdej z rund konsultacji przedstawiono na wykresie (Wykres 9.14).

Wykres 9.14. Ocena rezultatów konsultacji dokonana przez facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Wszystkie zaprezentowane powyżej opinie facylitatorów prowadzą do ostatecznej konkluzji sformułowanej przez większość z nich, że organizacja tego typu przedsięwzięć jest działaniem wartościowym i ma szanse realnie przyczynić się do zwiększenia chęci uczestniczenia Polaków w konsultacjach. Dziewięciu badanych uważało, że zdecydowanie zwiększy ona udział obywateli w tego typu aktywnościach, a czternastu wskazywało, że raczej zwiększy ona udział obywateli. Za ledwie jedną osobą uważała, że nie wpłynie ona na udział Polaków w konsultacjach, tj. ani go nie zwiększy, ani nie zmniejszy (por. Wykres 9.15).

Wykres 9.15. Wpływ zorganizowanych dyskusji na chęć uczestnictwa badanych w tego typu przedsięwzięciach – ocena facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Konstatacja ta pokrywa się nie tylko z przedstawionymi wcześniej wnioskami uczestników, ale także z wynikami innych badań dotyczących partycypacji społecznej, pokazującymi, że wiedza, kompetencje i umiejętności nabywane lub rozwijane podczas dyskusji nie znikają po jej zakończeniu, ale przekładają się na inne sfery życia. Przede wszystkim wiążą się ze wzrostem świadomości własnej wiedzy, zrozumienia i kompetencji do uczestnictwa w życiu politycznym, skutkującym z kolei wzrostem poczucia indywidualnego sprawstwa (Morrell, 2005). Świadczyć o tym może także fakt, iż co ósmy badany (dwanaście osób) w dodatkowych komentarzach opisał konsultacje jako bardzo pozytywne doświadczenie, umożliwiające wymianę poglądów i informacji z osobami spoza swojej grupy społecznej i stwarzające okazję do innego spojrzenia na kwestie poddane dyskusji.

9.5. Opinie na temat warunków i organizacji konsultacji

Aspekty, na które także warto zwrócić uwagę w kontekście partycypacji – mimo że bezpośrednio nie dotyczyły głównego przedmiotu analiz podjętych w niniejszym rozdziale – to organizacja i warunki, w jakich przebiegają konsultacje. Dbłość o przygotowanie całego procesu wydaje się bowiem spełniać co najmniej kilka funkcji. Po pierwsze, dobre przygotowanie pozwala na sprawne i efektywne przeprowadzenie konsultacji, po drugie, dowartościowuje uczestników, po trzecie, podkreśla wagę i znaczenie przedsięwzięcia w ich oczach. Wszystko to w sposób istotny przyczynia się do uzyskania pozytywnego efektu w postaci zaangażowania uczestników.

Prezentując opinie badanych na temat organizacji konsultacji w ramach projektu CONCISE³, należy stwierdzić, że zarówno uczestnicy dyskusji ($n = 100$), jak i prowadzący je facylitatorzy ($n = 24$) przyznali bardzo wysokie oceny niemal wszystkim elementom związanym z przygotowaniem spotkania, o które zostali spytani (por. [Tabela 9.1](#)).

Tabela 9.1. Ocena warunków lokalowych, cateringu i czasu przeznaczonego na spotkanie i dyskusje – średnie ocen uczestników i facylitatorów

Oceniane aspekty organizacji spotkania	Średnia ocen uczestników ($n = 100$)	Średnia ocen facylitatorów ($n = 24$)
Catering	4,8	4,9
Czas trwania całego spotkania	4,4	4,0
Długość przerw między kolejnymi rundami	4,3	4,2
Warunki lokalowe	4,6	3,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Największe rozbieżności między uczestnikami i facylitatorami pojawiły się w ocenie warunków lokalowych, w których odbywały się konsultacje. O ile średnia ocena tego aspektu w przypadku pierwszej grupy osiągnęła wartość 4,6 punktu, o tyle w przypadku facylitatorów wyniosła tylko 3,3 punktu. Wydaje się, że odmiennosc ocen wynikała tu głównie z rozumienia terminu *warunki lokalowe*. Uczestnicy zdefiniowali je jako całokształt przestrzeni, w której przebywali podczas konsultacji, biorąc pod uwagę jej rozmiar, estetykę, sposób zagospodarowania i wygodę użytkowania. Facylitatorzy utożsamili warunki lokalowe z bezpośrednimi warunkami swojej pracy, tj. z układem stolików i wynikającymi z niego warunkami akustycznymi panującymi w sali, w której odbywały się konsultacje. Ponieważ część stolików znajdowała się w niewielkich odległościach od siebie, pracujące przy nich osoby słyszały częściowo dyskusje innych zespołów, co czasami zakłócało płynną komunikację między rozmawiającymi w danej grupie. Na ten problem zwrócił uwagę nieco więcej niż co dziesiąty uczestnik (jedenaście osób) i połowa facylitatorów. Dla nich warunki akustyczne panujące w przestrzeni, w której odbywały się konsultacje – wynikające z bliskiego ułożenia sąsiednich stolików, powodowały trudności w wysłuchaniu i zarejestrowaniu wypowiedzi poszczególnych uczestników dyskusji, a co za tym idzie – zmuszały ich

³ Uczestnicy konsultacji ($n = 100$) oraz facylitatorzy prowadzący dyskusje przy stolikach ($n = 24$) dokonywali oceny cateringu, warunków lokalowych oraz czasu trwania całego spotkania i czasu przeznaczonego na przerwę. Facylitatorzy oceniali dodatkowo aspekty organizacyjne istotne z punktu widzenia osób moderujących rozmowy, takie jak: liczba uczestników w grupach, trudność stawianych przed nimi zadań, jakość scenariuszy dyskusji, instrukcje do poszczególnych etapów oraz jakość szkolenia dla facylitatorów.

do większego skupienia uwagi oraz negatywnie wpływały na ich samopoczucie i efektywność w kolejnych rundach. Facylitatorzy czuli się także odpowiedzialni za zapewnienie komfortu dyskusji uczestnikom, stąd surowiej oceniali niedogodności pojawiające się w tym obszarze.

Bardzo pozytywne oceny prowadzących dyskusje uzyskały natomiast te aspekty organizacji konsultacji, które związane były bezpośrednio z przygotowaniem facylitatorów do wspierania uczestników w debatach oraz zapewnieniem warunków do ich prawidłowego przebiegu. Wysooko oceniona została zatem liczebność grup i materiały przygotowane dla prowadzących, tj. scenariusze dyskusji i instrukcje do poszczególnych etapów.

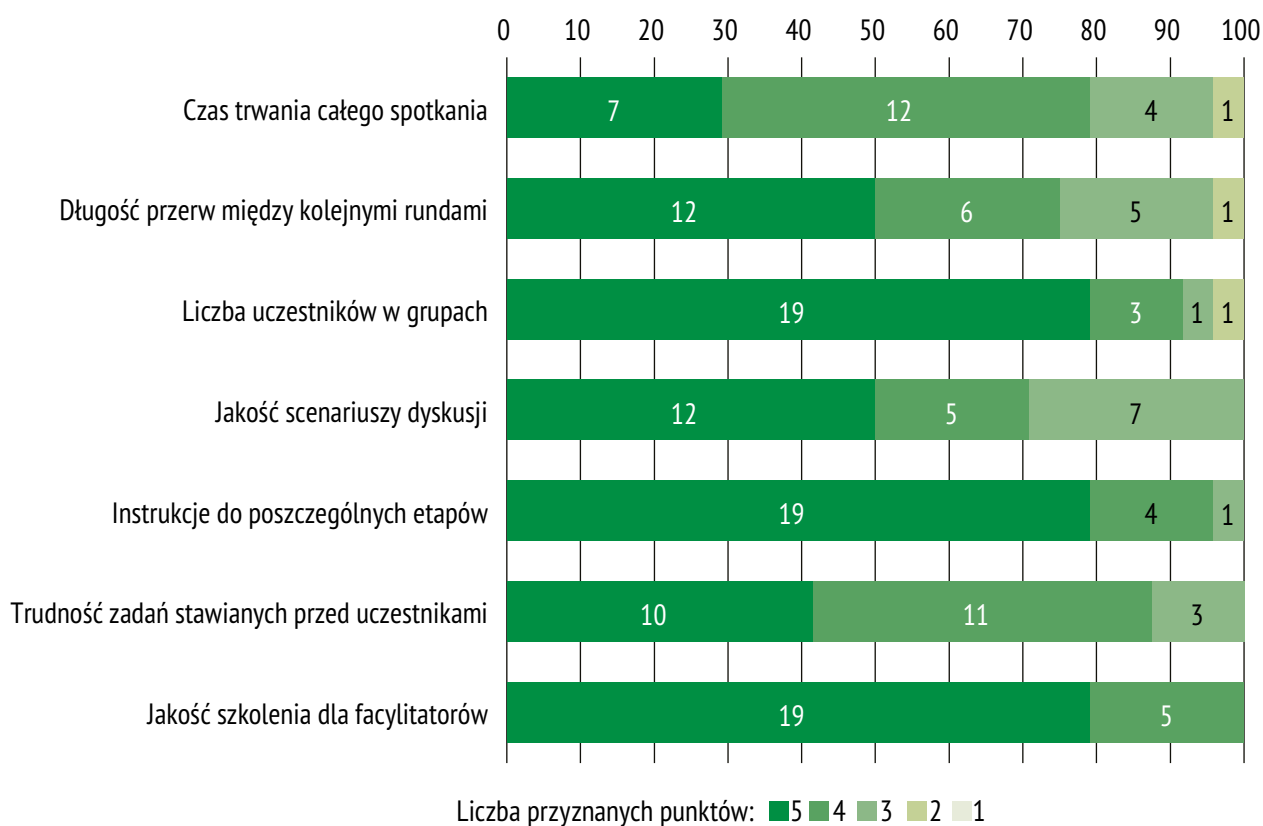
Zaproponowana przez organizatorów liczba uczestników w grupach uzyskała najwyższe noty od dziewiętnastu osób, a od trzech kolejnych osób po 4 punkty. Jeden badany ocenił ją na 3 punkty, a jeden na 2 punkty. Dwa kolejne elementy, tj. scenariusze i instrukcje, nie otrzymały żadnej oceny negatywnej. Instrukcje do poszczególnych etapów uzyskały od dziewiętnastu badanych po 5 punktów, od czterech po 4 punkty, a od jednego trzy punkty. Jakość scenariuszy dyskusji została oceniona na 5 punktów przez dwunastu facylitatorów, na 4 punkty przez pięciu kolejnych, a przez siedmiu pozostałych na 3 punkty. Stosunkowo wysoko, nie otrzymując mniej niż 3 punktów od żadnego badanego, o od dziesięciu uzyskując maksymalną liczbę punktów, oceniona została także trudność zadań stawianych przed uczestnikami.

Na ogół wysoko oceniano również rozplanowanie konsultacji w czasie, zarówno jeśli chodzi o czas trwania całego spotkania, jak i długość przerw (por. [Wykres 9.16](#)).

To właśnie ten drugi aspekt otrzymał maksymalne oceny od połowy facylitatorów, podczas gdy czas trwania całego spotkania otrzymał takie noty od siedmiu osób. Sześciu badanych przyznało za długość przerw między rundami po 4 punkty, a pięciu po 3 punkty. Dwanaście osób oceniło na 4 punkty czas trwania całego spotkania. Na przyznanie 3 punktów za ten właśnie aspekt konsultacji zdecydowało się czterech badanych. Wszystkie aspekty związane z ramami czasowymi spotkania zostały przez jedną osobę ocenione na 2 punkty.

Uzasadnieniem nieco niższych ocen przyznanych przez część facylitatorów za rozplanowanie konsultacji w czasie jest fakt, że stanowiły one kompilację ich własnych odczuć związanych z warunkami wykonywanej pracy oraz obserwacji potrzeb uczestników, którzy znaleźli się w prowadzonych przez nich grupach. Tu jednak należy zauważyć, że potrzeby te w różnych grupach bywały rozbieżne, o czym informowały uwagi zamieszczone przez badanych w ankietach. Dla dwóch facylitatorów czas przeznaczony na dyskusję na niektóre tematy był za krótki, aby pogłębić je tak, jak pozwalała na to wiedza i zaangażowanie w dyskusję członków prowadzonych przez nich grup, stąd też niektórzy uczestnicy z tej grupy skarżyli się na zbyt długie przerwy. Inne osoby informowały z kolei, że czas przeznaczony na dyskusje był zbyt długi i w kolejnych rundach uczestnicy byli już zmęczeni. Komentarze dotyczące zmęczenia uczestników pojawiły

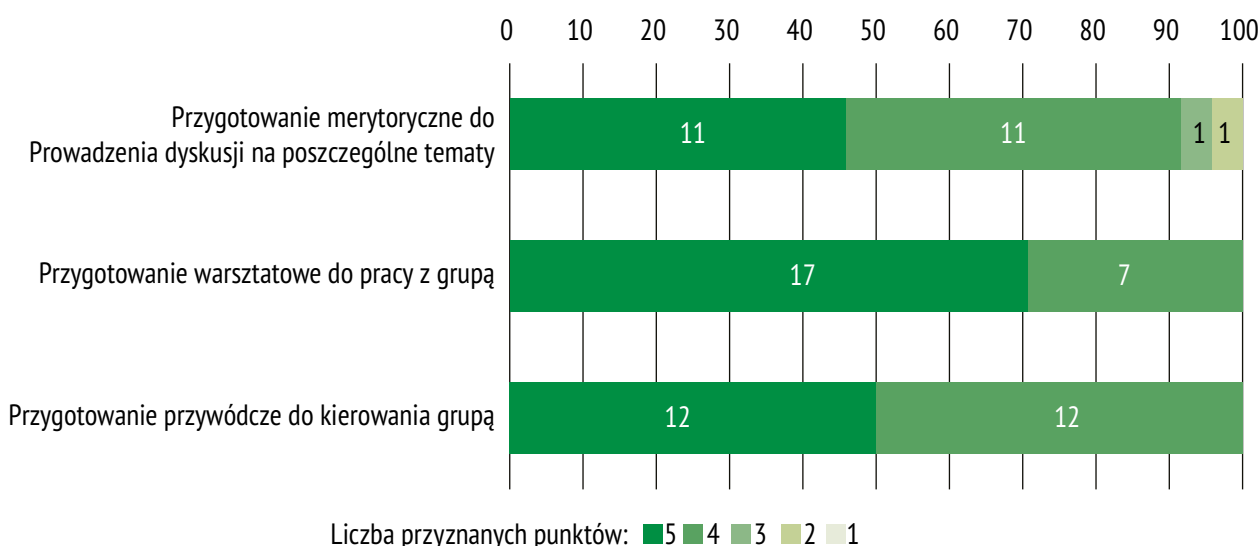
się także w pojedynczych wypowiedziach sformułowanych w ankietach wypełnianych po rundach trzeciej i czwartej. Stąd też w jednej z ankiet pojawił się postulat, aby przy kolejnych tego typu przedsięwzięciach zmniejszyć liczbę rund.

Wykres 9.16. Ocena czasu przeznaczanego na spotkanie, liczebności grup dyskusyjnych oraz jakości szkoleń i materiałów dla facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Przedstawione wyżej pozytywne opinie o szkoleniu i materiałach opracowanych przez organizatorów dla facylitatorów znalazły swoje odzwierciedlenie w wysokich samoocenach tej grupy w zakresie przygotowania do prowadzenia dyskusji w ramach konsultacji (por. Wykres 9.17).

Wykres 9.17. Samoocena przygotowania facylitatorów ($n = 24$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników projektu CONCISE.

Wszyscy facylitatorzy ocenili poziom swojego przygotowania warsztatowego do pracy z grupą jako bardzo wysoki lub wysoki (siedemnaście osób oceniło je na 5, a siedem na 4 punkty). Podobnie przedstawiała się samoocena ich przygotowania przywódczego do kierowania grupą (połowa badanych oceniła je na 4, a druga połowa na 5 punktów) oraz przygotowania merytorycznego do prowadzenia dyskusji na poszczególne tematy. Zdecydowana większość facylitatorów (dwadzieścia dwie osoby z dwudziestu czterech) oceniła jego poziom jako wysoki lub bardzo wysoki.

Przed podsumowaniem wyników ewaluacji warto jeszcze zauważyć, że w dodatkowych komentarzach zamieszczonych w kwestionariuszu ewaluacyjnym uczestnicy informowali, że był to dla nich bardzo miły dzień, spędzony w przyjaznej atmosferze i wśród sympatycznych ludzi, podkreślali swoje zadowolenie z możliwości uczestnictwa w spotkaniu i wyrażali uznanie dla profesjonalizmu osób zaangażowanych w przygotowanie i prowadzenie dyskusji oraz dla dobrej organizacji spotkania.

9.6. Podsumowanie

Zaprezentowane w rozdziale wyniki badań ewaluacyjnych przeprowadzonych w ramach projektu CONCISE napawają optymizmem z kilku powodów. Po pierwsze, zawierają one liczne dowody zadowolenia uczestników z udziału w spotkaniu, a tym samym wyrazy uznania dla organizatorów konsultacji. Są jednak dla nich także cenną wskazówką pozwalającą w przyszłości uniknąć drobnych niedogodności, które pojawiły się w trakcie spotkania. W tym kontekście zaprezentowane

w niniejszej publikacji doświadczenia, zdobyte podczas procesu rekrutacji uczestników, prowadzenia konsultacji społecznych i ich ewaluacji w ramach projektu CONCISE, stanowić mogą cenne źródło informacji o poziomie upowszechnienia, zrozumienia i akceptacji dla procedur i zasad konsultacji społecznych oraz wskazówek dla przyszłych organizatorów podobnych przedsięwzięć.

Po drugie, ocena przebiegu spotkania dokonana przez uczestników i facylitatorów pokazała, że jeśli stworzy się odpowiednie warunki do swobodnego wyrażania opinii, Polacy lubią, potrafią i mają potrzebę dyskusowania z osobami o poglądach odmiennych od własnych. Odnoszą się przy tym do siebie z szacunkiem, z zainteresowaniem słuchają wypowiedzi innych i uczą się od siebie nawzajem. Nie zawsze są w stanie zrezygnować ze swoich poglądów, ale samo poznanie argumentów przemawiających za innymi stanowiskami pozwala im lepiej zrozumieć i zaakceptować pojawiające się różnice zdań. Wydaje się to tym bardziej wartościowym aspektem konsultacji, że badani wskazywali, że nie mieli wielu okazji, aby zdobywać tego typu „otwierające głowę” doświadczenia. Jest to szczególnie znaczące ze względu na wzrost użyteczności badań i poziomu akceptacji dla ich wyników w sytuacjach, gdy są one prowadzone przy aktywnym udziale potencjalnych użytkowników ich rezultatów.

Po trzecie, większość uczestników uważała, że poruszone tematy są ważne społecznie, a wysokiej ocenie ich wagi towarzyszyło także wysokie zainteresowanie dyskusją na dany temat i duże w nią zaangażowanie, a co za tym idzie – także wysokie zadowolenie z uzyskanych rezultatów. Świadczy to o tym, że zaproponowana badanym formuła konsultacji okazała się dla nich interesująca i pobudziła ich do znaczącej aktywności. Poruszenie ważnych społecznie, aktualnych tematów oraz stworzenie przyjaznej atmosfery spowodowało, że większość osób, niezależnie od wieku czy wykształcenia, brała udział w dyskusji. Daje to nadzieję na to, że organizacja podobnych przedsięwzięć, stanowiąc cenne źródło informacji o rozmaitych kwestiach, może odgrywać także rolę edukacyjną, poszerzając kompetencje komunikacyjne uczestników i zwiększając ich chęć do wyrażania własnych opinii i podejmowania aktywności także w innych obszarach.

Bibliografia

- Argyris Ch., Putnam R., McLain Smith D., *Action Science. Concepts, Methods, and Skills for Research and Intervention*, Jossey-Bass Inc., San Francisco 1985.
- Brzozowska-Brywczyńska M., *Badania partycypacyjne w działaniu (PAR): między produkcją wiedzy a społecznym zaangażowaniem*, „Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna” 2019, nr 46, s. 91–101.
- Cappella J., Price V., Nir L., *Argument repertoire as a reliable and valid measure of opinion quality: Electronic Dialogue in Campaign 2000*, „Political Communication” 2002, vol. 19(1), s. 73–93.
- Chambers S., *Human Life Is Group Life: Deliberative Democracy for Realists*, „Critical Review” 2018, vol. 30(1–2), s. 36–48, <http://doi.org/10.1080/08913811.2018.1466852>
- Cohen J., *Deliberation and Democratic Legitimacy*, [w:] A. Hamlin, P. Petit (red.), *The Good Polity: Normative Analysis of the State*, Blackwell, New York 1989, s. 17–34.

- Dryzek J., *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Dudkiewicz M., *Metodologiczny kontekst badań aktywizujących*, „Animacja Życia Publicznego. Analizy i Rekomendacje. Zeszyty Centrum Badań Społeczności i Polityk Lokalnych Collegium Civitas i Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL” 2011, nr 2(5), s. 4–6.
- Esguerra A., Beck S., Lidskog R., *Stakeholder Engagement in the Making: IPBES Legitimization Politics*, „Global Environmental Politics” 2017, vol. 17(1), s. 59–76.
- Greenwood D.J., *Action research, czyli o badaniach w działaniu*, [w:] D. Jemielniak (red.), *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 115–139.
- Habermas J., *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*, Wydawnictwo Universitas, Kraków 2000.
- Habermas J., *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego. Tom 1: Racjonalność działania a racjonalność społeczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.
- Habermas J., *Teoria działania komunikacyjnego. Tom 2: Przyczynek do krytyki rozumu funkcjonalnego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Hel S. van der, *New science for global sustainability? The institutionalisation of knowledge co-production in Future Earth*, „Environmental Science & Policy” 2016, no. 61, s. 165–175.
- Held D., *Modele demokracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Hino A., Imai R., Chiba R., *Measuring the Quality of Deliberation Within: A Proposal of Reasoning Quality Index*, Paper prepared for the 2015 ECPR General Conference, Montreal 2015, <https://ecpr.eu/Events/Event/PaperDetails/25992> (dostęp: 12.03.2021).
- Jasanoff S., *Technologies of humility: Citizens participation in governing science*, „Minerva” 2003, vol. 41(3), s. 223–244.
- Kafel T., *Zastosowanie metody participatory action research w diagnozowaniu organizacji pozarządowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2016, nr 7(955), s. 23–40.
- Kemmis S., Mc Taggart R., *Uczestniczące badania interwencyjne. Działanie komunikacyjne i sfera publiczna*, [w:] N. Denzin, Y Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009, s. 775–831.
- Kindon S., Pain R., Kesby M. (red.), *Participatory Action Research Approaches and Methods: Connecting people, participation and place*, Routledge, London – New York 2007.
- Krzewińska A., *Deliberacja. Idea – metodologia – praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Lengwiler M., *Participatory Approaches in Science and Technology. Historical Origins and Current Practices in Critical Perspective*, „Science, Technology, and Human Values” 2008, vol. 33(2), s. 186–200.
- Mączka K., Mielewczyk M., Matczak P., Przewoźna P., Inglot A., *Q-deliberacja jako metoda badania i konsultowania kwestii środowiskowych, przegląd założeń i rozwiązań praktycznych*, [w:] A. Młynarczyk (red.), *Środowisko przyrodnicze jako obszar badań*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2020, s. 79–91.

- Morrell M.E., *Deliberation, Democratic Decision-Making and Internal Political Efficacy*, „Political Behavior” 2005, vol. 27(1), s. 49–69.
- People’s Knowledge Editorial Collective, *People’s Knowledge and Participatory Action Research: Escaping the white-walled labyrinth*, Practical Action Publishing, Rugby 2016, <http://dx.doi.org/10.3362/9781780449395>
- Sprain L., Black L., *Deliberative Moments: Understanding Deliberation as an Interactional Accomplishment*, „Western Journal of Communication” 2017, vol. 82(3), s. 1–20, <http://dx.doi.org/10.1080/10570314.2017.1347275>
- Sroka J., *Deliberacja i rzdzenie wielopasmowe: teoria i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009.
- Sroka J., *Współdecydowanie w wielopasmowej polityce publicznej*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2018.
- Steenbergen M.R., Bächtiger A., Spörndli M., Steiner J., *Measuring Political Deliberation: A Discourse Quality Index*, „Comparative European Politics” 2003, vol. 1(1), s. 21–48.
- Wesołowska E., *Potencjały i bariery urzeczywistniania deliberacji w polskich warunkach kulturowych*, „Kultura i Społeczeństwo” 2013, nr 2, s. 91–109.

CYTOWANIE:

Kretek-Kamińska A. (2021), *Ocena partycypacji w konsultacjach społecznych zrealizowanych w ramach projektu CONCISE*, [w:] I. Warwas, M. Dzimińska, A. Krzewińska (red.), *Komunikacja naukowa w Polsce. Partycypacja. Dialog. Zaufanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.